

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 20

ԱՐՄԵՆ ՍԻԻՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԱՄԱՍԸ

ՊԱԼՔԱՆ-ԹՈՒՐՔ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԷՋ

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Երևան – 2009

Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության աջակցությամբ

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Արմեն Սիւնի, Հայկական զորամասը պալքան-թուրք պատերազմին մէջ: Հրատարակիչ «Հայրենիք» ակումբ: Երևան, 2009, 71 էջ:

1912-1913թթ. բալկանյան պատերազմները թուրքական բռնատիրության դեմ ճակատագրակից ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի եզակի օրինակներից է:

Հայությունը զուրկ լինելով պետականությունից, այնուամենայնիվ իր ոգու կոչին հավատարիմ՝ արժանի մասնակցություն ունեցավ այդ պատերազմին՝ ի դեմս Գ. Նժդեհի և Անդրանիկի առաջնորդած կամավորական վաշտի, և վրիժառու պատուհաս եղավ եղեռնագործ թուրքին, անգամ օտար հողում պաշտպանելով հայոց իրավունքը:

Այս գիրքը Գ. Նժդեհի ռազմա-հայրենասիրական մաքառումների ցայտուն վկայություններից է:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գրքոյկին հեղինակն է Արմէն Սիւնի, որ Պալքանեան պատերազմէն իր յուշերը գրի առած ու հրատարակած է պուլկարերէն լեզուով: Այժմ որոշ կրճատումներով կթարգմանէնք զայն հայերէնի, պահելով այն մասերը, որոնք հայ եւ պուլկար յարաբերութեանց տեսակետէն ոեւէ արժէք կներկայացնեն, եւ կամ պատմական նշանակութիւն ունին:

Արմէն Սիւնի (Տօքթ. Արշակ Մնացականեան) բնիկ սիւնեցի է, Ագարակ գիւղէն: Հարիւրաւոր դաշնակցականներու հետ Ռուսիոյ մէջ ինքն ալ բանտարկուած է հռչակաւոր Լժիւնի օրով: Մինչեւ դատին տեսնուիլը՝ երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուելով կանցնի Պոլիս: Պատերազմի առաջին օրերուն իսկ կմեկնի Պուլկարիա (Սօֆիա) եւ Պոլսէն մակեդոնական շրջանակներէ բերած իր յանձնարարականներուն շնորհիւ կյաջողի նշանակուիլ Մակեդոնո-Օդրինեան III բրիկատի բժշկա-առողջպահական բաժնի ընդհանուր կառավարիչ: Պատերազմէն վերջն ալ անիկա կշարունակէ մնալ պետական ծառայութեան մէջ՝ պաշտօնավարելով Խասքօվօ իբրեւ գաւառական բժիշկ:

Թարգմանիչ՝ Միք. Ա. Անտոնեան

Ռուսնուք, 3 հոկտեմբեր, 1926

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովուրդը՝ ներկայի միակ քրիստոնեայ ժողովուրդը, որուն վրայ կշարունակէ ծանրանալ թուրք լուծը՝ միշտ որոշ համակրանք մը սնուցած է իր մէջ պուլկար ժողովուրդին հանդէպ, որուն պատմութիւնը միշտ ծառայած է իրեն իբրեւ առաջնորդող աստղ, իբր խտէալ:

Ամենասոսկալի տառապանքներու օրերուն հայ ժողովուրդը ոյժ ու եռանդ է առած եղբայրական պուլկար ժողովուրդին կեանքէն ու գրականութենէն, որուն ամենաթանկագին զաւակները կզոհուէին իրենց հայրենիքին ազատագրման համար:

Արտայայտելու համար այն զգացումները, զոր կտածեր Պուլկարիոյ հանդէպ հայ ժողովուրդը իր սակաւաթիւ զաւակներուն միջոցաւ, որոնք զօրանաս մը կկազմէին, փափաքեցաւ սատար հանդիսանալ պուլկար ժողովուրդին, անոր հին դարերու բարբարոս *ռեժիմ* մը դէմ վարած տիտանեան պայքարին մէջ, ազատագրելու համար իր ստրկացած եղբայրը՝ մակեդոնացին:

Ոչ թէ թուով, այլ զինքը խրախուսող գաղափարներով հայ ժողովուրդը ուզեց ցոյց տալ, թէ ամէն կերպ կվշտակցի դժբախտ եւ տառապած, հալածական իր քրոջ՝ մարտիրոս Մակեդոնիային:

Թող պատերազմի դաշտերուն վրայ թափուած հայ մարտիկներուն արիւնը աւելի ուժգնօրէն սեղմէ վշտակցութեան եւ փոխադարձ սիրոյ կապը երկու ժողովուրդներու միջեւ, թող այդ արիւնի եղբայրութիւնը ծառայէ իբր նախաքայլ ապագայի փառահեղ պայքարներուն ազատագրումին համար դեռ եւս լծի տակ կքած Մակեդոնիոյ եւ Հայաստանի:

«Ազատ Մակեդոնիա եւ Հայաստան» այս գաղափարին, որը կոզելորտ պուլկար եւ հայ ժողովուրդները, կծօնուի այս գիրքը:

Արմէն Սիւնի

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1912-ի ամառը յիշատակելի կմնայ թրքական կրօնամոլութեան նոր կեղեքումներով մակեդոն եւ հայ ժողովուրդներու վրայ:

Համբերութեան բաժակը լեցուցեալ:

Պուլկարիան կթնդայ ընդհանուր եւ ուժգին կանչէ մը: Պատերազմ, պատերազմ թուրքիոյ դէմ՝ վրէժը լուծելու համար անհամար եւ անթիւ անմեղ զոհերուն, վրէժը լուծելու համար ի զուր թափուած մակեդոն արեան:

Պատերազմ՝ կանչ մը թռաւ Դանուբի ափէն եւ արծագանքեց Ռօտօր լեռան կողերէն:

Պատերազմ՝ փրթաւ Սեւ Ծովէն, թռաւ Սթարա-Բլանինայի գագաթներէն, հասաւ Շար լեռը, Նիշավայի դաշտէն անցաւ եւ զարնուցաւ Սօնթնէկոյի լեռներուն:

- Պատերազմ,- կրկնեցին Ադրիականի ալիքները:

- Պատերազմ,- արծագանքեցին Ելլադայի քարաժայռերը:

Հայ ժողովուրդը, որը կկրէ ռուս-թուրք բռնակալութեան ծանր լուծը եւ որ հալածուած է իր ծննդավայրէն, իր հայրենի օճախէն, օտար հորիզոններու տակ թախառումի մատնուած, խուլ չմնաց այս կանչէն:

Պուլկարիոյ մէջ, ինչպէս նաւ միւս քաղաքակրթուած երկիրներու մէջ, հայը ապաստան է գտած: Դժբախտ լուրերը սակայն, որոնք գրեթէ ամէն օր կհասնէին տառապած հայրենիքէն, հանգիստ չէին տար անոնց եւ միշտ անոնց հոգիները կյուզուէին վրէժխնդրութեան ծարաւէն:

Իսկ երբ ժամը հնչեց, երբ պատերազմի ընդհանուր կանչը օդը կծեղքեր եւ կարծագանքեր բոլոր բարձունքներէն եւ կծաւալէր Պալքանեան թերակղզիին բոլոր կողմերը՝ այն ատեն պուլկարահայ ժողովուրդը տեսաւ բովանդակ անիմաստութիւնը սգահանդէսներու, եւ անոր գիտակցութեան մէջ ծնաւ օգնութեան գաղափարը օգնութիւն լացող տառապողներուն՝ զէն ի ձեռին:

Ո՛չ, ո՛չ սին վշտակցութիւններ, ո՛չ սգահանդէսներ ու հոգեհանգիստներ են, որ պիտի խորտակեն գերութեան շղթաները, այլ **պայքարը**, կռիւ, եւ անթիւ ու անհամար զոհեր պիտի լուսազարդեն ազատութիւնը:

Այս էր եղած կտակը բիրաւոր հայ մարտիկներուն եւ ժողովուրդի գիտակցութիւնը արթնցաւ յիշելով այս սուրբ կտակը:

Պատերազմի մասին շրջան ընող աղմուկը եռանդ կարծարօժ եւ ամէն մարդ կուզէ ժամ առաջ տեսնել, թէ ի՞նչպէս կուտակուած դժգոհանքը պիտի պոռթկայ եւ ինչպէս վշտէ յագեցած սրտեր եւ հոգիներ պիտի թեթեւանան արիւնյալի հատուցումին մէջ դարաւոր բռնակալին հետ:

Նայուածքները ուղղուած են առասպելական հերոս Անդրանիկին: Անոր որոշումը յայտնի է պուլկարահայութեան եւ անոնք քաջալերուած կպատրաստուին պատերազմի: Իսկ փախստական-յեղափոխական Գարեգին Նժդեհ լծուցաւ կազմելու հայ մարտական խումբեր, Վառնա,

Ռուսճուք, Տոպրիչ, Ֆիլիպե եւ Պուրկազ՝ նոյնպէս ստեղծուեցան մարտական խումբեր:

Սօֆիայի մէջ խումբերէ զատ հիմնուեցաւ նաեւ «Կարմիր Խաչ» օրհորդներէ եւ տիկիմներէ, եւ երբ 17 սեպտեմբերին Պուլկար կառավարութիւնը ընդհանուր զօրաշարժ յայտարարեց՝ մինչեւ այն օրը արդէն ստեղծուած էին բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ կազմելու համար Հայկական զօրամասը: Ամէն ինչ ցոյց կուտար, թէ սկսուած գործը լաւագոյն յաջողութեամբ մը պիտի պսակուէր:

Ամէն օր Սօֆիայի մարտական խումբերը կունենային իրենց գինւորական թէքնիք դասախօսական աշխատանքները՝ առաջնորդուած նոյնպէս սպայ Գարեգին Նժդեհէ, որը հինգ տարի առաջ աւարտած էր պուլկարական պահեստի սպաներու դպրոցը եւ փոխ-տեղակալի աստիճանին բարձրացած, իսկ զաւառի մարտական խումբերը անհամբեր կսպասէին Սօֆիա կանչուելու: Սեպտեմբեր ամիսը լրացաւ մտաւոր, ֆիզիկական եւ հոգեկան պրկումի մը մէջ:

«Կարմիր Խաչ»-ը կպատրաստէր հագուստ, պայուսակ, ուսնոց եւ այլ պատերազմական անհրաժեշտ իրեղէններ, իսկ Տիկիմ Թօհաֆճեան դրօշակը կպատրաստէր, որով հայկական վաշտը դէպի յաղթանակներ եւ փառք պիտի առաջնորդէր:

Բոլորը շարժումի մէջ էին:

Ազգայիններ Թօհաֆճեան, Սուքիասեան, Օհաննեսեան, Ստեփանեան, Գրիգորեան, Ներսէսեան, Մանուկեան, Խաչատուրեան, Պարսամեան, Մինասեան, Պարոնեան կանդամակցէին նիւթական Յանձնախումբին եւ անհրաժեշտ միջոցներ կհաւաքէին՝ զէնք ու հագուստ մատակարարելու համար, իսկ նախկին հայ խմբապետ Անդրանիկ, Խաչիկ Թօհաֆճեան եւ Ղուկաս Մինասեան կմիջնորդէին Մակեդոն-Օդրինեան երկրապահ զօրամասերու կազմակերպիչներուն մօտ՝ Դեր Գնդապետ Բրօթօկէրով եւ Մայօր Դարվիմզով, գոհացնելու համար Պուլկարիոյ հայ գաղութին փափաքը:

Սեպտեմբեր 27-ին պատասխան ստացուեցաւ, թէ պուլկար կառավարութիւնը սիրով կընդունէր այս օգնութիւնը, իսկ հոկտեմբեր 3-ին ստացուեցաւ օրինակ մը հետեւեալ հրամանէն.

ՀՐԱՄԱՆ **Մակեդոն-Օդրինեան երկրապահ զօրքերուն**

№ 2, § 8

օֆիա, 3 հոկտեմբեր 1912

Կամաւորաբար ներկայացած ռուսահպատակ պահեստի սպաներու դպրոցէն պահեստի պօղպուրուչիկ Գարեգին Նժդեհին կիրամայնձ հաշուել ինքզինքը երկրապահ զօրքերու մէջ տոյն թիւ սեպտեմբեր 23-էն:

Միենույնին կիրամայեմ կազմակերպել հայկական զորամաս մը հայ կամաւորներէն:

Ստ. Երկրապահ զօրք. պետ՝
Գեներալ-Մայօր Գենել
Ստ. Սպայակոյտի պետ՝
Գլխաւոր Սպայակոյտէն
Մայօր Դարվինգոլ

Մինչ այս, Սօֆիայի մարտական խումբը զգալիօրէն կբազմապատկուէր թրքական բանակէն խոյս տուած հայ զինուորներով: Իսկ կառավարական ակնկալուած պատասխանը ստացուելէ վերջ հեռագրաթելը գաւառի խումբերուն հաղորդեց անհամբերօրէն սպասուած լուրը. «Անմիջապէս ճամբայ ելեք»:

Այդ օրը, երբ կսկսուէր պատմական դէպք մը՝ հայ կամաւորները յիշեցին ողբերգականօրէն մահացած հայ յեղափոխական Քրիստափոր Միքայէլեանը, որուն մահը կյիշեցնէր անունը հայ ազատագրութեան թանկագին զոհերուն եւ անոնք որոշեցին ուխտի երթալ անոր շիրիմին:

Հոս, փոխ-տեղակալ Գարեգին Նժդեհ հետեւեալ ճառը խօսեցաւ.

«Կամաւորներ, կռուադաշտը մեկնելուց առաջ, դուք փափագեցաք այցելել յեղափոխական մարտիրոսին գերեզմանը, որը ցոյց տուաւ իր տառապած ժողովուրդին ազատութեան ճամբան:

Դուք, պարտականութեան ազատատենչ ասպետներ, թշնամիին դէմ նետուելէ առաջ՝ ուզեցիք ձեր դրօշակներով միասին ձեր հպարտ գլուխները ծռել Քրիստափորի գերեզմանին առջեւ, որը ազատութեան ծարաւին հետ մեր սրտերուն մէջ վրէժնդրութեան սրբազան կրակը թրեց...

Երդուենք մեծ յեղափոխականի գերեզմանի առաջ: Երդուենք, թէ պատերազմի դաշտին վրայ չպիտի անարգենք հերոսական անունը հայ մարտիկին: Երդուենք, թէ երբեք թշնամին մեր թիկունքը չպիտի տեսնէ:

Այրենք հոս մեր նաւերը՝ երբեք չնահանջելու համար: Թող Քրիստափորի վեհ հոգին լինի մեզ խրախուսողն ու առաջնորդողը»:

Հայ կամաւորներու հետ միասին Մակեդօնօ-Օդրիներէն եղբայրութիւններն ալ, երկու ժողովուրդներու եղբայրական նոյնութեան գիտակցութենէն գրաւուած, իրենք իրենց պարտական զգացին հայ յեղափոխականին յիշատակը պատուելու, որուն շիրիմին առաջ լրջ երդուեցան վրէժը լուծել անհամար եւ անթիւ հայ եւ մակեդօն զոհերուն:

Հոկտեմբերի 8-ին գաւառի խումբերը հասած էին այլեւս: Վաշտը իր թուական բովանդակութիւնը բնորոշեց զինուորական օրէնքներու համաձայն եւ պաշտօնական թղթակցութեան մէջ մտաւ Մակեդօնօ-Օդրիներէն երկրապահ զօրամասերու սպայակոյտին հետ:

Ահա, եւ առաջին գրութիւնը.

Երկրապահ զորամասերու պետին

Աստ

Կհաղորդեմ Ձեզ, Պրն. Ջօրավար, թէ արդէն կազմակերպած եմ Յայկական Ջօրամասը այս կազմով. 1 սպայ եւ 230 հրացանակիրներ: Այսօրանէ Ջօրամասիս պարէնը պիտի ստացուի VIII Կոստուրեան Դրուժինայէն:

Ջօրամասի Հրամանատար
Պողպուրուչիկ Գ. Նժդեհ

Նոյն օրը տեղւոյն հայ եկեղեցիին մէջ, ամբողջ գաղութին մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ վաշտին երկու դրօշակներու օժումը եւ օրհնութիւնը՝ մին հայ եռագոյն ազգային, իսկ միւսը՝ յեղափոխական: Այս առթիւ փոխ-տեղակալ Գարեգին ճառ մը արտասանեց դրօշի մասին, եւ վերջացնելով դարձաւ իր զինուորներուն.

«Դրօշակներու առաջին օժումը տեղի ունեցաւ հոս, կրօնական արարողութիւններով, իսկ երկրորդը եւ ճշմարիտը պիտի ըլլայ պատերազմի դաշտին վրայ, հրացաններու եւ թնդանօթի նուագին տակ»:

Ձինուորները եռանդով ընդունեցին իրենց դրօշակները եւ տողանցք մը կատարեցին մինչեւ իրենց «Ջօրանոց»-ի շէնքը: Այլեւս կազմակերպուած վաշտը իր ամենօրեայ զբաղումները կկատարէր առաջնորդութեամբ իր հրամանատարին, որը կջանար զանոնք թէքնիք կերպով պատրաստել:

Դուք պիտի տեսնէք, այդ օրէն սկսեալ, ամէն առաւօտ, արեւածագին, հայ զինուորներու անցքը փողոցներէն, ելնելու համար քաղաքէն դուրս եւ նուիրուելու իրենց զինուորական զբաղումներուն:

Հոկտեմբեր 16-ին վաշտը հաշուած էր նորակազմ 12-րդ Լօզէնգրադեան Դրուժինայի շարքերուն մէջ: Հոս կարտատպենք այն մասը առաջին հրամանագրէն, որը հայկական վաշտին կվերաբերի:

ՀՐԱՄԱՆ

XII Լօզէնգրադեան Դրուժինային
№ 1, § 5

Սօֆիա, 12 օգոստ. 1912

Յայկական Ջօրամասի հրամանատար կնշանակեմ պողպուրուչիկ Գարեգին Նժդեհը:

Դրուժինայի հրամանատար
Կունել

Կաճի վաշտին ազդեցութիւնը, կաճի նաեւ անոր դրօշին տակ ծառայել փափագողներու թիւը: Սահմանուած թիւը զգալիօրէն բարձրացուեցաւ եւ վաշտը պահեց իր նօրմալ վիճակը հոկտեմբեր 19-ին: Այդ օրը բժշկական քննիչ յանձնախումբը շատ մը զինուորներ անջատեց, որոնք տկարութեան պատճառներով չէին կրնար արշաւանքին ծանր պայմաններուն տոկալ, որոնք սակայն այնպէս մը փարած էին գործին, որ չէին հարցներ, թէ օգտակար պիտի կրնան հանդիսանալ թէ ոչ:

Մեկնումի օրը մօտ է: Զինուորները եռանդագին կմարզուին, իսկ «Կարմիր Խաչ»-ը փոխակերպուած է կարի աշխատանոցի, ուր շատ մը տիկիներ եւ օրիորդներ, զանազան տարիքի եւ հասարակական դիրքի, յայտնի ուրախութեամբ մը անհրաժեշտ առարկաները կպատրաստէին: Զինուորներու անհամբերութիւնը ընդփոյթ մեկնելու պատերազմի դաշտ՝ կծօտի անցնիլ ամէն սահման:

23 հոկտեմբերը եկաւ յագեցնել այս բուռն փափագը եւ վանել այն կասկածները, թէ թերեւս հայկական վաշտը աւելորդ համարուի:

ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Նոյն օրը, արեւածագէն առաջ, զինուորները պատրաստ են: Անոնց նայուածքին առջեւ կտարածուի փշոտ եւ վտանգաւոր ճանապարհը, որը պիտի մաքրեն անոնք, տանելու համար երջանկութիւն, եւ հոն, ուր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կթագաւորէ գերութիւնը միայն:

Այժմ, վերջին անգամ ըլլալով, թերեւս, անոնք շարք կկազմեն դպրոցին բակը, ուր հաւաքուած է բարի երթ մաղթողներու բազմութիւն մը: «Կարմիր Խաչ»-ի տիկիները կզարդարեն զինուորները քրիզանթեմներով եւ աշնանային ծաղիկներով...

Ժամը 8-ին, նուագին գոռ շեշտերուն տակ, վաշտը արի գնացքով կուղղուի դէպի «Ցար Օսլօպօտիթէլ»-ի արծանը, ուր հրամանատարը կարտասանէ եռանդով լի ճառ մը:

Յետոյ վաշտը կվերադառնայ Լօզէնգրադսքա գումարտակի սպայակոյտի ուղղութեամբ, ուր կմնայ ժամ մը աւելի: Այս ժամանակամիջոցին հայ ազգայիները վերջին խնամքը կտանին հայ կամաւորներուն, թեթեւացնելու համար, փոքր չափով գէթ, զանոնք իրենց պատերազմական արշաւանքին մէջ: Կհասնի որոշեալ ժամը եւ վաշտը կուղղուի դէպի Սլավէյքով հրապարակը, որը ընդհանուր հաւաքավայր է որոշուած: Ան կգրաւէ իրեն յատուկ տեղը ընդհանուր շարքին մէջ եւ ճամբայ կելլէ: Քաղաքէն չորս քիլօմէթր դուրս պզտիկ հանգիստ մը վերջ՝ բաժանումի վայրկեանը կհնչէ:

Զինուորները, որոնք կամխաւ գուշակած էին այն սարսափելի բախտը, որը թերեւս անյայտին մէջ իրենց պիտի վիճակուէր, նայուածքներու վերջին հանդիպումին միջոցին «մնաք բարով» կըսէին իրենց մտերիմ-

ներուն, իսկ այս վերջինները կջանան խեղդել այս վերջին կանչը ուրիշ կանչով մը, որը կյուսադրէ: «Յոսեֆին» կգոչեն անոնք եւ կշարժեն իրենց թաշկինակները, մինչեւ մօտակայ դարձուածքը ճամբուն:

Օրը հաճելի է եւ տաք, գարնան առաջին օրերուն նման, խաղաղ հովիկ մը ծալ ծալ կընէ երկնագոյն եւ եռագոյն դրօշակները, որոնց ետեւէն զինուորները կքալեն լայն եւ երկար ճամբէն: Արագօրէն կանցնին **Կորուսլենէն, Բանչէրէյօն** եւ կսուրան ողորկ ճամբէն, որը կգալարի զուգահեռաբար **Իսքըր** գետի ինքնահաճ եզերքին:

Երեկոյեան խաւարը կծածկէ տակաւ հեռաւոր բարձունքները, կտարածուի դաշտին վրայ եւ վերջապէս գիշերը կիշխէ: Տաք եւ խաղաղ հովիկը, որը ցերեկին այնքան քնքուշօրէն կգգուէր զինուորներուն դէմքերը, կսաստկանար այժմ եւ դանակի սուր շեղքի մը նման կճանկէր այս անգամ: Տուրտը կսաստկանայ զինուորներու ծիւնի ու սառի վրայէն կքալեն, սակայն դեռ եւս պէտք է շարունակել... Հազիւ ժամը 9-ին կմտնեն Տոլմի Պասարէլ գիւղը, ուր որոշուած է գիշերել: Գիւղին փոքրիկ տնակները գրաւուած են, կմնայ տեղ ընտրել յարդանոցները, ձեղնայարկերը, մառանները եւ փայտանոցները: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու այս առաջին անյարմարութիւններուն, որոնք սովորական ուղեկից են իւրաքանչիւր պատերազմի՝ զինուորները տեղաւարուեցան եւ անծածկոց ու առանց խշտետկի, առանց վերմակի կամ վերարկուի քնացան մի քանի ժամ մինչեւ արեւածագ: Նախապէս տրուած կրթական ցուցմունքները, զոր զինուորները ստացած էին իրենց թէքնիք աշխատանքներուն հետ միասին, այժմ ըստ բաւականի հպարտութեամբ կլեցնէր զիրենք եւ անոնք չզանգատեցան ֆիզիկական դժուարութեանց համար, որ անյարմարութիւնները եւ պակասը կպատճառէին անոնց:

Հետեւեալ օրը առաւօտ կանուխ շարունակեցին իրենց ճամբան, առանց տաք կերակուր ստանալու, իսկ ցաւոտ հովը կծածկէր անոնց թեթեւ հագուստները, կդողացնէր եւ կկապուտցնէր անոնց դէմքերը, իսկ շրթները անոնց՝ արիւն ելնելու աստիճան կճաթեցնէր:

Ժամուայ մը հանգիստէ վերջ ցերեկին Քալքովա գիւղին մէջ զինուորները կքալէին դէպի Սամոքով, ուր մտան իրիկնամուտին: Ձետեղեցին զանոնք Աւետարանականներուն բանսիօնը, որը լաւ տաքցուցած էր նախապէս: Հանգիստը երկար չտեւեց սակայն: Նոր ու երկար ճամբայ մը կար իրենց առջեւ, զոր պէտք էր կարելի եղածին չափ շուտով անցնիլ: Երրորդ օրը վաշտը կքալէր Սամօքովի լեռներէն՝ հետեւելով Քօսթենց Պանեայի ճամբան:

Փոքրիկը իր ֆշոցին մէջ կբերէ նաեւ հեռաւոր ձայները բազմաթիւ զանգակներու: Շուտով երեւան եկաւ երկծի կառք մը, որուն մէջ Անդրանիկն էր, որ կերթար Ֆիլիպէ ստանալու համար հաւաքուած նուիրատուութիւնները տեղին գաղութին՝ հայ վաշտին ի նպաստ: Երբ կառքը մօտեցաւ զինուորներուն, անոնց կուրծքերէն թռաւ ողջոյնի կանչ մը

«Ուրա~» եւ «Կեցցէ Անդրանիկ», որը դադարեցաւ այն ատեն, երբ կառքը, իր մէջ ունենալով հայ հերոսը, անյայտացաւ հեռուն:

Կծիւներ, մինչ վաշտը կտուրար յառաջ, հակառակ ճամբուն տաժանքին զինուորները սիրով կտաննէին բոլոր զրկանքները: Ջինուոր Գ. ամէն ջանք կթափէ վաշտին հետ միասին քալելու, որը արագօրէն կյառաջանար: Չմարելու համար ուժերու մեծ լարումէն, *սանիտարներէն* մին կյանձնարարէ հանգիստ ընել, մինչեւ որ պաշարակիր սայլերը հասնին, որոնց հետ կրկին կրնայ հասնիլ վաշտին:

Պաշարակիր սայլ, *օյոզ* կվախնայ անկէ, հոն հրացան պիտի տա՞ն եւ առանց վերջացնելու իր վախերուն պատճառաբանութիւնը, թէ թերեւս, մինչեւ վերջ զինքը *օյոզին* մէջ պիտի թողուն՝ առաջ կվազէ եւ կշարունակէ քալել, հակառակ իր հոգնածութեան՝ այն համոզումով, թէ հոս անպայման հրացան պիտի ստանայ:

Երկրորդ մը՝ Ն., շարքէն կելլէ, կհեռանայ քառորդ մը կամ կէս ժամ եւ կվերադառնայ հեւալէն, իր տեղը գրաւելու: Այս կկրկնուի մէկ քանի անգամներ եւ *սանիտարները* կհասկնան, թէ յիշեալը փորհարութիւն ունի: Երբ իրեն կհարցուի իր շարքէն յաճախակի ելլելուն պատճառը՝ ան կջանայ պահել զայն, չմնալու համար հիւանդանոցը, երբ իր ընկերները առաջ պիտի երթան:

Ջոկատապետ Ա. Ն. սայթաքումի մը միջոցին ուժգնօրէն կխախտէ իր մէկ ոտքը: Մեծ դժուարութեամբ, սուր ցաւերուն պատճառով, կջանայ խուսափիլ հիւանդ ոտքը գետին դնելէ: Այս պարագան կմատնէ զինքը եւ *սանիտարներէն* մին իբրեւ նեցուկ կծառայէ իրեն, մինչեւ որ կարելի ըլլայ յարմար վայր մը գտնել, իսկ խեղճը կհաստատէ ցաւին անլրջութիւնը, ազատելու համար զինք պատած ամօթէն, մինչ իր ցաւերը կսաստկանան օդի խոնաւութեան եւ ցուրտ հովին պատճառով: Առաջին առողջապահական միջոցները, որոնք հեռու են նոյն իսկ ցաւերը թեթեւցնելու, ուր մնաց վերքը բուժելու, կարծես օգնութեան կուգան անոնց վրդովումին, եւ ան կյայտարարէ, թէ բոլորովին առողջ է ինք: Ի զուր կխորատեն զինքը, թէ անհրաժեշտ է, որոշ ժամանակի մը համար, կատարեալ հանգիստ վիրաւոր սրունքին՝ խուսափեցաւ օժանդակութենէն ու արագօրէն առաջ քալեց: Դեռ տասը քայլ չյառաջացած սակայն, երբ սուր ցաւ մը նրբաններէն մինչեւ ուղեղը կանցնի, կստիպէ զայն նստիլ եւ շրթները խածնել, ցաւին սաստկութենէն:

Մօտակայ լեռան վրայ ոչ կառք, ոչ ալ ձի: Վաշտը հեռուն է, եւ միայն հոնկէ է, որ կարելի է օգնութիւն սպասել: *Սանիտարը* կթախանձէ հիւանդին նույն տեղը սպասել եւ կվազէ առաջ, դէպի վաշտը: Ժամ մը վերջ ան կվերադառնայ, միասին ունենալով մի քանի կամաւորներ, որոնք հիւանդը ձեռքերնուն վրայ պիտի տանին, վերջինը սակայն այնքան ուժգնօրէն կզիմադրէ, այնքան վիրաւորական կթուի իրեն այս ծառայութիւնը, որ անոր ընկերները բռնի ինք կդնեն չորս հիւսուած ձեռքերու կազմած արուեստական նստարանին վրայ: Այսպէս կտանին

զինքը՝ գոհ իրենց ընկերական պարտականութիւնը կատարելուն համար, մինչեւ որ կարելի կըլլայ ծի մը ճարել:

Այժմ, միակ հարցը, որը կզբաղեցնէ զինքը եւ որուն կվախնայ պատասխանել՝ այն է, թէ զինքը արդեօք հիւանդանոց պիտի թողուն, թէ վերքը ճամբան պիտի բուժուի եւ ինք չպիտի բաժնուի վաշտէն:

Վաշտը կշարունակէ քալել: Իրիկնադէմին կամաւորները Տօլնա Պանեա կհասնին, քիչ մը կհանգստանան եւ կշարունակեն դէպի Քօսթենէց Պանեա, իբր առաջապահ ամբողջ գումարտակին: Յալած ծիւնը անանցանելի ցեխ կընէ, իսկ մշուշը աւելի կթանձրացնէ անթափանց խաւարը, հեռաւորութեան մէջ կդողդողան Քօսթենէց Պանեայի կայարանին լապտերները: Ժամանակ առ ժամանակ կմթագնին եւ կրկին կլուսաւորուին գիշերուան թանձր խաւարին մէջ, իսկ մեր կամաւորները անուշադիրօրէն կշարունակեն քալել ցեխին մէջէն:

Ժամը 10-ը կանցնի: Մշուշին մէջէն անդուրօրէն անձրեւ կմաղուի եւ կթօջէ պարտասած զինուորները, որոնք այժմ կայարանին առջեւ, միւս վաշտերուն զալուստին կսպասեն: Սպասուող ծանր է այս պարագաներուն մէջ: Ամբողջ երկար ու ցաւագին ժամ մը կանցնի, երբ յայտնի կըլլայ, թէ զօրաբանակը գիւղն է մնացել, որը մէկ քիլօմէթր դէպի ետ կգտնուի: Բոլորովին յոգնաբեկ կամաւորները այժմ ճամբայ կելլեն դէպի նոյն գիւղը, որ որոշուած է եղեր գիշերել: Կէս գիշեր: Լապտերները մարած են, իսկ փողոցներուն մէջ՝ ոչ ոք, ցոյց տալու համար հայ կամաւորներուն իրենց համար որոշուած հանգիստի վայրը: Անոնք կսպասեն, իսկ անձրեւը չի դադրիր զանոնք թրջելէ մինչեւ ոսկորները: Վերջապէս, իւրաքանչիւրը կգետնողուի որեւէ երդիքի մը տակ:

Գիշերը կյառաջանայ առանց անհրաժեշտ կազդոյրը տալու մեր յոգնավաստակ զինուորներուն:

Առաւօտեան կրկին կսկսին երէկուան նոյն ճամբէն, որը կայարան կտանի:

Շոգեկառք մը ճամբայ կելլէ: Ձինուորները զայն կճամբեն նայածօքով, մինչեւ որ ան հովիտի մը մէջ կանյայտանայ, իսկ իրենք ճամբայ կելլեն միեւնոյն երկաթուղիի ճամբէն, միայն թէ հետիոտն: Խոնաւ մշուշը կճնշէ հոգին, կապարի նման... Սակայն, այն գաղափարը, թէ իրենք իրենց ժողովուրդին ամենահին թշնամիին դէմ կերթան՝ մոռցնել կուտայ իրենց այս յոգնածութիւնը...

Ձկնորսը (զինուորի մը անունը) յոգնութիւն չի գիտցող եւ շէն կամաւորը անծանօթ ու օտարոտի պար մը կդառնայ: Արագ, թեթեւ ու **բլաստիկ** քայլերը յատկանշական հակասութիւն մը կկազմեն տգեղ մոյկերուն եւ ծանր քսակին հետ: Սակայն, ան կխաղայ պարիկի մը նման եւ այնպէս վարպետութեամբ կհամադրէ իր դիմախաղութիւնը, շարժումները եւ քայլերը, սրինգին սոյլին տակ, իսկ սրնգահարը կփչէ յափշտակութեամբ, վերացմամբ ու բոլորը ուշադիր հետաքրքրական խաղին կիտետելին:

Այսպես անզգալաբար անոնք կհասնին հանգիստի վայրը եւ ախոր-
ժակով կսկսին կրծել զինուորական կարծր հացը: Ապա, կուղղուին
Մօսկնա Գլխուրա, Պէլօվօ եւ քարուղիին կամ երկաթուղագծին վրայէն
կկոխտտեն ցեխերու մէջ, մինչեւ որ գիշերուայ խաւարը Թրակոյ
դաշտերը իր սեւ շղարշով կպատէ: Սակայն, ճամբան դեռ երկար է: Պէտք է
Սարանօվօ երթալ եւ հոն գիշերել: Հոս հոն պահակի մը կանգնած
ուրուագիծը կյայտնուի, որը երկաթուղագիծը կպահպանէ.

- Քանի՞ ժամ կայ մինչեւ Սարանայէ, բարեկամ,- կհարցնէ կամաւոր
մը,- երկու ժամ,- կըլլայ պատասխանը,- եւ անօթի, պաղած ու թրջած կա-
մաւորները, որոնք քիչ առաջ տեղեկացած էին, թէ մինչեւ նոյն կայարանը
միջոցը ժամէ մը աւելի չէ՝ այժմ չեն կրնար բացատրել, թէ ինչպէ՞ս
ճամբան կերկարի... Բայց հագիւ թէ հաշտուած այս գաղափարին հետ՝
ուրիշ պահակի մը կհանդիպին եւ դարձեալ հարց կուտան.

- Հեռո՞ւ է արդեօք Սարանայէը:

- Պ., ահա՛ թէ ո՞ւր է, կէս ժամ իսկ չկայ,- կըլլայ պատասխանը:

Կրկին լոյս մը կծաթէ յոգնած կամաւորներուն սրտին մէջ եւ կրկին
հիասթափում մը առաջ կուգայ, երբ կէս ժամ վերջ, ուրիշ պահակէ մը
կտեղեկանան, թէ «մինչեւ Սարանայէ երկու ժամ եւս կայ»: Հեռուն մշուշին
մէջէն լոյս մը կծաթէ:

- Կայարա՞նը,- կյուսադրուին բոլորը: Սակայն, լոյսը կնուագի,
կանյայտանայ բոլորովին: Կրկին երեւան կելլէ աւելի աղօտ եւ դարձեալ
կմարի...

Անձկութիւնը կպաշարէ ծայր աստիճանի պարտասած կամաւորները:
Այլեւս այն գաղափարը ունին, թէ երբեք չպիտի հասնին Սարանայէ, թէ
երբեք չպիտի դադրի անձրեւը, թէ երբեք չպիտի դուրս գան այս խոնամ ու
մշուշապատ մթնոլորտէն, եւ թէ երբեք իրենց յոգնաբեկ մարմինը
հանգիստ չպիտի գտնէ... Այսպիսի տառապագին գնացքէ մը վերջ
կհասնին վերջապէս Սարանայէի կայարանը: Սակայն, հոս ալ չպիտի
մնան... Որոշուած է գիւղը գիշերել:

- Իսկ ո՞ւր է ան:

- Կայարանէն կէս ժամ հեռաւորութեան մը վրայ:

«Կէս ժամ՞ եւս...»: Այս ըսել է՝ կրկին սկսիլ անվերջանալի թափա-
ռումները մշուշին, ցուրտին, խոնաւութեան եւ խաւարին մէջէն...

Մի քանիներ, իրենց վերջին կորովն ալ սպառած, առաջին հանդի-
պած սրճարանը կիյնան: Իսկ վաշտը պատրաստ է շարունակելու դէպի
գիւղը: Այժմ ոչ մի ընկերական համոզկեր խօսք ի վիճակի չէ յոգնածները
կրկին ոտքի հանելու:

Միեւնոյն է՝ կըսեն անոնք: Թող հրացանազարկ ընեն մեզի՝
ֆիզիկապէս անկարող ենք քալելու:

Սակայն, այն ինչ որ ֆիզիկական ոյժերը կմերժեն գործադրել՝ հոգին,
վէս ու վսեմ հոգին կընէ հանապաղ:

Վերոյիշեալ կամաւորներուն կնեկայանայ իրենց ընկերը եւ հրամա-
նատարը, որը բոլորին հետ միասին ցուրտին եւ յոգնածութեան եւ թ
անօթութեան կտոկար:

- Դուք կմերժէք վաշտին հետ քալել, մոռցա՞ք միթէ, որ ձերիին
երջանկութեան ու ազատութեան սիրոյն դուք երդուեցաք ամենածանր
իսկ տանջանքներուն տոկալ: Պիտի թողո՞ւք միթէ ինձ՝ Ձեր ընկերը,
տառապիլ առանձին, եւ միթէ հայ վաշտին մէջ պիտի գտնուի՞ մէկը, որը
իր անձնական հանգիստին համար խուսափի այն տառապանքներէն,
որոնք կտանին բոլորը: Ես չեմ հաւատար:

Յանցաւորները աւելի չեն սպասեր: Վրդովանքով ոտքի կելլեն,
կհրաժարին հանգիստէ եւ կմտնեն շարքին մէջ, որը կմխրճուի անթա-
փանց խաւարին ու անտանելի տիղմին մէջ: Բոլորն ալ մինչեւ ծունկերնին
կխրին, երկուստեք կսայթաքին, կսահին եւ կիյնան անհարթ ճամբուն
փոսերուն մէջ: Մաքուր տեղ ընտրել՝ թէ յիմարութիւն է եւ թէ ծիծաղելի:
Բոլորն ալ կկոխտտեն անուշադիր այն ուղղութեամբ, ուսկից կլսուին
ատրճանակի զարկերը, որով ծայն կուտար վաշտին հրամանատարը:
Անյայտ ուրախութիւն մը կարծես կծնի եւ մթութեան մէջ կլսուին
վիճաբանութիւններ, թէ ով աւելի ցեխտած է եւ թրջած:

Անակնկալօրէն մարդկային մարմնի մը անկումին խուլ ձայնը կիմաց-
ուի: Ի՞նչ կայ. կամաւոր մը, որը սկիզբէն այդ տեղ ըստ բաւականի ցեխով
ծածկուած, փոխանակ ճամբուն մէջտեղէն քալելու՝ ընտրեր է բարձր
հողակոյտը, խճուղիին ջրանցքին հողը նետելէն կազմուած: Եւ հոս տեղ
ընտրելէն եւ մէն մի քայլին խորհրդածելէն կքալէ, մինչեւ որ յանկարծ
կսայթաքի եւ ճահիճի մէջ կիյնայ, ուր իր պատկերը կնկատուի իր բնական
մեծութեամբ:

Ելնելէն վերջ ան շարունակեց ճամբան՝ միշտ այնպէս դանդաղօրէն
ու զգուշութեամբ, ինչպէս առաջ:

Իսկ մնացեալները կկոխտտեն առանց հաշիւի՝ յուսադրուած այն
բազմաթիւ լոյսերէն, որոնք կփալփիլին անոնց նայուածքին առաջ եւ ցոյց
կուտան, թէ երկար ատեն սպասուած հանգիստը մօտ է իրենց:

Հագիւ դէպի կէս գիշեր վաշտը կտեղաւորուի գիւղի տուները եւ
հիւրասէր Սարանայեյցիները ամէն խնամք կթափեն, աւելի լաւ
ընդունելութիւն մը ընելու համար յոգնավաստակ կամաւորներուն:

«ՎԱՂԸ ՇՈՔԵՎԱՈՔ»

Որքան որ ալ մեծ ըլլար յոգնութիւնը, որքան որ ալ քիչ ատեն
մնացած ըլլար հանգիստի՝ բոլորն ալ կհաշտուին այն գաղափարին հետ,
թէ վաղը շոգեկառքով պիտի ճամբորդեն: Գիշերը անզգալաբար կանցնի
ու ամպամած ու անհրապոյր առաւօտ մը կբացուի:

Հագիւ հիմա երեւան եկաւ բարի ազդեցութիւն իբր ալ աւելի մեծ
անհրաժեշտութիւն, սակայն կամաւորները կլքեն իրենց հաճելի բնա-

կարանները՝ սկսելու համար դարձեալ տղմուտ ճամբան, որով առջի գիշեր անցան կայարանէն գիւղ գալերնուն: Այժմ, սակայն, պէտք է արագ քալել՝ չփախցնելու համար ... շոգեկառքը:

Ժամը 6-ին կսպասեն կայարանին առաջ, գնացքին, որը պիտի տանի զիրենք Թըրնօվօ-Սէյմէն: Մեկնումը երկու ժամ կյետաձգուի, շոգեկառքը պատրաստ չէ եւ անոնք կշարունակեն սպասել: Մշուշը աւելի կխտանայ, անձրեւը անդուլօրէն կմաղուի եւ կծակէ բարակ հագուստները, իսկ ապաստան չկայ: Նեղլիկ երդիքները երկու մերձակայ սրճարաններուն ու կայարանին կպատսպարեն մի քանիներ միայն պաղ անձրեւէն, իսկ յոգնածութիւնը կծաւալի պարտասած մարմնին մէջ: Ոտքերը ջուր առած ու ցեխոտ եւ երեսները կկապուտնան ցուրտէն:

Սակայն, բոլորն ալ համբերութեամբ կսպասեն եւ կերեւակայեն յարմար վայրը, զոր պիտի բռնեն ճամբորդատար վակօնի մը մէջ եւ թէ ինչպէս շունչ պիտի առնեն գոց ու չոր տեղ մը, երբ գնացքը ճամբայ ելլէ:

Այսպէս անցաւ բոլոր օրը: Ժամը 9-էն վերջ, իրիկուան վայրաշարժին սուլիչը կփչէ եւ կամաւորները կաճապարեն տեղ գրաւելու: Վակօններ շատ կան եւ բոլորն ալ անմիջապէս կբարձրանան գնացքին մէջ:

Ճամբորդատար վակօններ, զոր շատեր կերագեն ցերեկին, չկային, բայց այժմ ձիու վակօններն ալ գէշ չեն...: Բոլորն ալ աճապարանքով կգրաւեն տեղերնին եւ անհամբերութեամբ շոգեկառքին հաճելի օրօրումին կսպասեն: Վակօններէն շատերը կլքուին իբր անպէտք, եւ ամբողջ վաշտը, որը շուրջ 230 հոգի կհամրէ իր մէջ՝ պէտք է զետեղուի միայն երեք վակօններու մէջ:

Անգուօք է ամէն ինչ: Խուլ դժգոհանքով կամաւորները կմտնեն այս վակօններէն ներս, որոնց իւրաքանչիւրը 75-80 մարդ կկլանէ: Օդը շուտով կապականի, վակօնին պատերը քրտինքի կաթիլներով կողողուին, իսկ թրջած հագուստները մինչեւ ցեղունը դուրս կուտան շոգիի թանձր գունդեր, որը կբաղադրէ եւ կուժովցնէ ձիու աղբի մնացորդներու արդէն ծանր հոտը: Վաշտին հրամանատարը կցաւի ի տես իր կամաւորներուն այս կեղեքումներուն եւ կիրաժարի իր առաջին կարգի վակօնէն, բոլորին հետ միասին ձիու մէջ անցնելու համար:

Յետեւեալ օրը, ցերեկէ վերջ, շոգեկառքը կանգ կառնէ Թըրնօվօ Սէյմէնի կայարանին առաջ, ուր անմիջապէս կծեռնարկուի հրացաններով եւ փամփուշտներով զինուելու գործին, իսկ երեկոյեան վաշտը ճամբայ կելլէ դէպի Սէյմէն, ուր բոլորը կստանան հաց եւ կուղղուին քաղաքի վերջամասը, հոն որոշուած է տեղ տալ հայ կամաւորներուն եւ անոնք անմիջապէս հանգիստի կնստին, առանց ուշադիր ըլլալու նոր անյարմարութիւններուն:

ԱՌԱՋԻՆ ԶԻՆՈՒԱԾ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

29 հոկտեմբերին կամաւորները պատրաստ են խաքօժօ երթալու: Խոնաւ աշնանային առաւօտ մը կմիացնէ իր մշուշապատ ֆօնը Մարիցայի տղմուտ ջուրերուն:

Մի քանի հիւանդ կամաւորներ, որոնք պէտք է հոս մնան բուժելու, թախճոտ կերելին, որովհետեւ կբաժանուին վաշտն առանց ապրելու գէթ վայրկեան մը իր վրէժնդրութեան պոռթկումը ու կմնան այն խոստումով, թէ երբ առողջանան՝ կրկին պիտի միանան վաշտին: Իսկ վերջինիս կարգապահ շարքերը կրկին ճամբայ կելլեն:

Տից գառիթափերը կյոգնեցնեն, առանց անոր ալ բաւական յոգնած մարմինը, զինուորներուն, որոնք այժմ բեռնաւորուած են հրացանին ու փամփուշտին ծանրութեամբ: Տաւազհնօրէն եւ դանդաղ կամաւորները կյառաջանան եւ սակայն անոնք առաջին են իրենց տոկունութեամբ: Երբ մայրամուտին զօրասիւնը քաղաքին կմօտենայ՝ երկար հանգիստ մը կտնօրինեն, միւս վաշտերն ալ միանալու ու յոգնութիւնը առնելու համար: Իսկ հայ կամաւորները կարծես չեն կրնար երկար ատեն միեւնոյն տեղը մնալ, որքան որ ալ յոգնած ու պարտասած ըլլան: Մի քանի վայրկեանի հանգիստ մը վերջ՝ սրինգին թէթեւ սոյլը կհասնի ականջնուն եւ անոնք անմիջապէս ոտքի կելլեն, խաղաղ ու պատրաստ... Այլեւս ծանօթ Ձկնորսը օտարոտի ու ինքնատիպ պար մը կդառնայ՝ կայծակի արագութեամբ խշոր ու փայլարձակ դանակ մը շողացնելով:

Բոլորն ալ կհաւաքուին վարպետորդի պարողը դիտելու, իսկ ան իրարու ետեւէ կհմայէ հանդիսատեսները իր արուեստով, մինչեւ որ սրնգահարը ժողովրդական շուրջպար մը կսկսի: Կամաւորները կտարուին խաղով եւ շուրջպարը տակաւ աւելի ու աւելի կլայննայ, մինչեւ որ ճամբան նեղ կուգայ անոր շրջանակին: Իսկ անոնք, որոնք չեն կրնար խաղալ, կդիտեն այս հրաշալի շուրջպարը, որուն դերակատարները ուսնոցներով, դանակներով, ատրճանակներով եւ դաշոյններով ու փամփշտակներով ծանրաբեռնուած են:

«Հանգիստը» վերջ կգտնէ: Գիշերի խաւարը թէթեւօրէն կիջնէ ու խաքօժօյի ճամբան կբռնեն բոլորը ժամ մը յետոյ, կամաւորները քաղաք կմտնեն, տուները կգետնուին ուրախութեամբ՝ հիւրընկալուելով հիւրասէր տանուտերերէն:

«SOL»

Հոկտեմբերի վերջին օր: Հիւսիսի հովը, որը չդադրեցաւ բոլոր գիշերը՝ յաջողած էր ցրել գորշ ամպերը:

Ձուարթունակ այդ մը կժպտի կամաւորներուն, որոնք երէկուայ յոգնութենէն կազդուրած՝ այժմ կպատրաստուին զինուորական երդման, որը որոշուած է կատարել այդ օրը:

Երկիւղած տրամադրութեամբ կանցնին քաղաքին մէջէն, ելլելու համար դաշտ, ու կհաւաքուին ամբողջ *բրիգադան*: Հոս տեղի կունենայ

սովորական արարողութիւնը, ապա կվերադառնան քաղաք, ամբողջ օր մը հանգստանալու:

Բան մը միայն վատ է: Անօթի են: Հագիւ իրիկնադէմին հաց կատանան, եւ այլեւս հանգիստ են:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԱՇՏԵՆ

Հոկտեմբերին վաշտը դուրս եկաւ Խասքօլօյէն եւ ուղղուեցաւ դէպի հարաւային սահմանը: Վարժուած դժուարութիւններուն եւ յոգնութեան ճամբու ընթացքին՝ կամաւորները այլեւս կանգիտանան զանոնք, երբ կմտածեն, թէ մօտ էին թշնամիին, որու վրէժխնդրութեան համար այնքան տանջանքներ կրեցին:

Կհասնին սահմանակից պուլկար գիւղը՝ Քօզլէց:

Հետեւեալ առաւօտուն, մութ ու լուսին, ինչպէս միշտ, կամաւորները կթափառէին գիւղին ծուռ ու մուռ եւ նեղլիկ փողոցները՝ հաւաքավայրը գտնելու համար: Լուսադէմին այլեւս շարքի մէջ են բոլորն ալ եւ ճամբայ կելլեն դէպի Քըրճալը: Խումբը կանցնի թրքական Այ-Տուրմուշ, Ահչա-Քայրեաք, Աշիքլար եւ շատ մը ուրիշ գիւղերէն, անկարգօրէն ցանցուած գլխաւոր ճամբուն շուրջ, որը կճեղքէ Հարաւային *Բօսնօփն*ները եւ կմիացնէ Խասքօլօն Քըրճալիին: Գիւղերը ամայացած: Իեռագրաթելերը փրթած եւ ամէնուրեք կերելին կռիւներու եւ բանակատեղիներու Իետքեր: Փամփշտակալներ, կտորած սուրեր ու դանակներ, հրանիւթներ, չպայթած ռումբեր՝ այս բոլորը ցանցնուած է շուրջանակի եւ խրամներուն մէջ, ուսկից սուր հոտ մը երեւան կուգայ լուծած դիակներէ:

Շրջապատը անդորրութիւն կտիրէ, որու մէջտեղ մենաւորիկ գիւղերը վշտագինօրէն գլուխ են բարձրացուցեր եւ կյիշեցնեն տանջանքի մասին անոնց, որոնք կթափառին Պալքանի բարձունքներուն վրայ կամ ձորերուն մէջ պատսպարան գտնելու եւ թրքական բնակութիւններու այս մնացորդներուն մէջէն, որոնք օժանդակութիւն են տուեր էն ատենին *Քըրճալի*ներու աւազակութեան՝ այժմ կանցնին ազատութեան եւ քաղաքակրթութեան ռահվիրաները, ծածկելու համար ծաղիկներով բարձունքները ու դաշտերը այս փշերով պատած հողամասին: Մարը մտնող արեւին վերջին ճառագայթները կցոլային *Արտալ*ի տղմուտ ալիքներուն մէջ, երբ կամաւորները մուտք կգործեն *Քըրճալը*, հանդիսաւոր քայլերգով եւ կզետեղուին նախկին թրքական գօրանոցի շէնքին մէջ:

Առակի կարգ անցած աղտոտութիւն կտիրէ հոս, սակայն ոչ ոք ուշադրութիւն չի դարձներ այս բանին: Այժմ թշնամին մօտ է եւ արինալի հատուցումին ժամը կմօտենայ տակաւ: Կամաւորները իրենց զէնքերը կմաքրեն թշնամիէն լքուած վագելիմով եւ ապա շնորհքով ընթրիք մը միսէ եւ սննդեղէններէ՝ լքուած նոյնպէս փախուստի ճամբան բռնած թշնամիէն:

Այժմ բան մը միայն կպակսի ոչ բժախնդիր մեր կամաւորներուն նախանձելի դրութեան մէջ տեսնելու համար զիրենք ծխախտող:

- Յա՛, հա՛,- կխնդան ոմանք պահակագործէն,- որոնց կհարցուի այս մասին. «Ո՞ր կծախուի ծխախոտ»: - «Յոս լեցուն մթերանոցներ կան ձեզի համար ձգուած...»:

Բոլորն ալ ըստ բաւականին ծխախոտ կառնեն, ապա զօրանոցները կմտնեն գիշերը անցնելու, ծաղրելով Արեւելքի հիւրասիրութիւնը թուրքերուն, որոնք թողեր են բոլոր անհրաժեշտ առարկաները իրենց յոգնած «հիւրերը» դիմաւորելու համար:

Ոչ ոք քուն չունի: Բոլորն ալ կուզեն հասկնալ, թէ ե՞րբ գրաւուած է քաղաքը, ինչպիսի՞ կռիւներով եւ թէ ո՞ր է այժմ թշնամին:

Այս խօսակցութիւնը կվարեն բոլոր խումբերը՝ զանազան ենթադրութիւններ ընելով: Այս միջոցին կմտնեն մի քանի տարիքոտ զինուորներ պուկար ժողովրդական զօրքէն, իրենց զաւակներուն մասին հարցնելու եւ նորութիւններ առնելու դիտաւորութեամբ: Սակայն, ամէն կողմերէ հարցումներու տեղատարափի մը բռնուեցան, անոնցմով կհետաքրքրուէին դեռ նոր հասած մեր կամաւորները եւ ահա թէ ի՞նչ պատմեց ծեր զինուոր մը:

«Պատերազմի սկիզբին, 5 թէ 6 հոկտեմբերին, լաւ չեմ յիշեր, մեր զինուորները խիզախ յարձակումով մը գրաւեցին սահմանի բարձրութիւններ, որով կիշխեն քաղաքին: Թուրքերուն կմնար միայն *Արսուկ* անդին նահանջել եւ ամրանալ բարձունքներուն վրայ, որոնք կիշխեն այն միակ կամուրջին, որով կարելի է գետը անցնիլ հոս: Եւ անոնք նահանջեցին, եւ զինուորներուն հետ միասին կնահանջէր եւ ժողովուրդը՝ խուճապի մատնուած: Սակայն, նոր ամրութիւններէն ալ դուրս քշուեցան թուրքերը եւ կամուրջը գրաւուելէ յետոյ, ինչպէս նաեւ գետին աջ եզերքը, անոնք կնահանջէին դէպի փոքր *Ստրանլըն*: Այս կերպով քաղաքը ապահովուած էր, եւ 28-րդ գունդը, որը կռուած էր հոս, *Արտայի* ձախ եզերքէն ճամբայ ելաւ դէպի Էտիրնէ, իսկ մենք ծերերս մնացինք իբրեւ պահակագօրք, քաղաքը պաշտպանելու պաշը-պօզուքներու եւ կամ կանոնաւոր թրքական զօրքերու նոր յարձակումներուն դէմ: Քաղաքը շրջագայելով եւ խուզարկութեան դիմելով գտանք ծեր հօճա մը, մի քանի ծեր կիներ եւ ծերունիներ, որոնք չեն յաջողեր փախչիլ եւ մնացեր են պահուած իրենց տուններուն մէջ: Կվախնային, որ չնորթեմք զիրենք, ինչպէս որ թուրքերը սպաներ են այն փոքրաթիւ պուկարները, որոնք կային քաղաքին մէջ եւ շնորհի կհայցէին արցունքով: Մենք չսպաննեցինք զանոնք եւ թողուցինք, որ ապրին իրենց տուններուն մէջ եւ ազատութիւն վայելեն: Երախտագիտութեամբ լեցւած էին մեզի հանդէպ, իսկ ծեր հօճան զինուորական կառավարիչին տրամադրութեան տակ մտաւ, յայտնելով զինուորական մթերանոցները եւ կառավարական հաստատութիւնները: Այս կերպով ան շահեցաւ կառավարութեան վստահութիւնը եւ ազատօրէն կշրջագայէր թէ քաղաքին մէջ եւ թէ շրջակայքը: Սակայն, Գուրանի հաւատացեալ կրօնամուլը շատ ապերախտ է եղեր եւ շատ վատօրէն փոխադարձեց մեզի: Ան յաջողէր էր

յայտնել թուրքերուն, թէ քաղաքին մէջ փոքր թիւով պուլկար զինուորներ կան, որոնք կարելիութիւն չունին ոեւէ յարձակում ետ մղելու... Եւ գեղեցիկ օր մը մեր պահակները կնշմարեն պաշը-պօզուք հօրդաներու յառաջխաղացումը դէպի քաղաք:

Վայրկեանը ճգնաժամային էր, սակայն մեր զինուորներուն քաջութիւնը ստիպեց թշնամին դադրեցնել իր յառաջխաղացումը քաղաքէն մէկ քանի քիլօմէթր հեռու...»:

Ծեր զինուորը վերջացուց իր պատմութիւնը եւ կամաւորները կամբողջացնէին զայն օրուայ տպաւորութիւններով, սկսելով վիրաւորներու կարաւանէն մինչեւ սպիտակ ամպիկները, որոնք կտարածուէին կրակէ կայծերով եւ տակաւ կանհետանային անոնց նայուածքին տակ: Այժմ այս ամպիկներուն շրաքնէլի պայթումէ առաջ եղած ըլլալնին կյայտնուէր, իսկ վիրաւորներու կարաւանը ըսել կուզէր, թէ թշնամին մօտ է:

Եւ այս լուրը, որը կամաւորներուն աչքին առաջ բերաւ այն առիթը, որուն անհամբերութեամբ կսպասէին, իրենց վաշտին մէջ արձանագրուելու օրէն ի վեր, այժմ արագօրէն կտարածայնուէր, բերնէ բերան եւ մինչեւ ուշ գիշեր զօրանոցի խոշոր սրահը կլեցուէր զուարթ խօսակցութիւններով եւ թրքական ծխախոտի գնդերով...

Հետեւեալ օրը տեղի ունեցան նշանառութեան եւ յարձակումի փորձեր նաեւ ազատարար խմբակին: Գոհ եւ խրախուսուած հրաշալի արդիւնքէն, մանաւանդ նշանառութեան մէջ, կամաւորները երգերով վերադարձան քաղաք, որմէ հետեւեալ օրը պիտի հեռանային դարաւոր գերութիւնը պահպանողներուն դէմ երթալու համար զէն ի ձեռին:

ՊԱՅԵՍԻ

Եռանդը, որը փայլած էր կամաւորներու դէմքին՝ կփոխակերպուի անբացատրելի վշտի: Վաշտին հրամանատարը սրունքէն գործողութեան է ենթարկուած եւ հետիոտն չի կրնար շարունակել ճամբան: Գումարտակի հրամանատարին համոզվեր խօսքերը, թէ ան պիտի հասնի իրենց ձիով՝ անվստահութեամբ կլսուի:

Բժիշկին հրահանգով մի քանի հիւանդներ պետք է մնան դաշտային հիւանդանոցը: Հիւանդները արդէն զատուած են, սակայն այդ կողմէն անհասկնալի աղմուկ մը կլսուի միայն, կլսուին եւ մերժումներ եւ համոզիչ խօսքեր, մինչեւ որ վիճաբանութիւնը լայն ծաւալ կստանայ:

Հիւանդները կմերժեն հիւանդանոցը մնալ: Կյայտարարեն, թէ դեռ ոյժ ունին եւ թէ չպիտի բաժնուին վաշտէ, ճիշտ այսօր, երբ կռիւ տեղի ունենայ թերեւս:

- Յետոյ ինչպէ՞ս պիտի նայինք ընկերներուս, ո՛չ, ո՛չ մենք հոս չենք մնար, եւ անոնք կմիանան շարք եղած կամաւորներուն, եւ ճամբայ կելլեն դէպի յառաջ, երբ զօրասիւնը կուղղուի *Արտայի* կամուրջին կողմը:

Շատ ժամանակ չանցնիր, երբ հրամանատարը կմիանայ կամաւորներուն: Յառաջխաղացումը դանդաղ է գետին աջ եզերքին վրայով: Ճամբան ցանցնուած է ամէն տեսակի առարկաներով՝ խուճապի մատնուած թուրքերէն լքուած, հոս-հոն սպաննուածներու դիակներ կմնան, իսկ հեռուն արագազարկերու ու հրացաններու թռիւնը կլսուի:

Այս պայմաններով կշարունակուի արշաւանքը մինչեւ *Ստրանլը*, որը գրաւուած էր նոյն օրը եւ որուն հանդիպակաց բարձունքներուն վրայ հրացանածգութիւնը կշարունակուի: Խաւարը կիջնէ այլեւս, երբ լեռնային թնդանօթ մը կգետեղեն ճիշտ ճամբուն վրայ: Չորս կամ հինգ անգամներ անոր բերանը ժայթքեց կրակէ *լավա*: Ռումբերը կլուսաւորէին հանդիպակաց բարձունքները: Թնդանօթածգութիւնը կնուազի տակաւ եւ ապա բոլորովին կդադրի:

Թշնամին կնահանջէ:

Վաշտին մեծ բաժին մը չի նկատ այս կռիւէն եւ կամաւորները, որոնք կակնկալէին, որ աւելի մեծ խնդիր մը արուէր իրենց՝ կարծես հիասթափուած ըլլային:

- Անհանգիստ մի՛ ըլլաք, զուարթօրէն կըսէ, ցերեկին կռուող զինուորներէն մին, ձեզի ալ կայ:

- Սակայն այսօր չկա՞յ,- կպատասխանեն դժգոհութեամբ մի քանիներ,- եւ կշտապեն հասնելու վաշտին, որը կերթայ փոքրէկ քաղաքին ամայացած բնակարանները գրաւելու:

Ո՛չ, փափագելիք բան չկայ: Կրակը պատրաստ է: Անասուններ՝ առանց տիրոջ ամէն քայլիդ, իսկ ծխախոտտուներուն մէջ՝ գետնայարկերէն մինչեւ ձեղնայարկ: Շուտով կճարճատին խարոյկները, իսկ անոնց շուրջ կլսուին եռանդազին խօսակցութիւններ ապագայ կռիւներու մասին, որոնց մէջ հայկական վաշտն ալ անհրաժեշտ պիտի դատուի:

Իսկ թշնամին այս միջոցին կպատրաստուի գլխաւոր ճակատամարտին, ուր վիճակուած է եղեր հայ վաշտին ալ փառքով պսակուիլ:

ԹՇՆԱՄԻՆ ԴԵՏՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ուժգնօրէն կանձրելէ թանձր մշուշին մէջէն, երբ կամաւորները ճամբայ կելլեն փախուստի մատնուած թշնամիին հետքերուն վրայէն:

Լեռնային վայրը, նեղ եւ ցից ճամբաներով ցանցնուած, չէր թոյլատրէր նայուածքով մը պարփակել այն վայրերը, ուր թշնամին կպատրաստուի կասեցնել ուժգին յառաջխաղացումը: Բոլորն ալ կյառաջանան անհարթ ու փշոտ ճամբէն, որը երբեմն կանյայտանար եւ կստիպէ զիրենք մագլցիլ ցից բլուրներն ի վեր, իջնել խոր ձորերը, լեռնային առուակները մխրճուիլ, դարձեալ վայրէջք, վերելք, անդադար... Արեւմուտքի մէջ սոսկալի կռիւ մը կմղուի արեւի ճաճանչներուն եւ ամպերու խաւարին միջեւ:

Ամակնկալօրէն կամաւորները ինքզինքնին յորձանուտ, խոր ու տղմուտ ջուրերուն առաջ գտան *Սիւքի-Տրէկ*ին: Կամուրջ չկայ, չկայ նաեւ մտածելու ատեն:

- *Ռուպիքօն* անցնելէն յետոյ այս ձորը միթէ պիտի կեցնէ՞ մեզ: Մին կօշիկները կիանէ, երկրորդ մը, երրորդ մը կիանուի, բոլորը կմխրճուին գետին մէջ, աւելի խորը կմտնեն, ալ աւելի խորերը ու կիասնին հանդիպակաց բարձր եզերքին, ուր ցամաք կեւլէն: Այժմ կքալեն նեղ ճամբէն, աջ եզերքին եւ կյառաջանան մի առ մի գիշերուայ խաւարին մէջ, որը այլեւս կպատէր շրջակայքը եւ տարտամօրէն կլուսաւորուէր այրող գիւղերուն բոցերէն...: Դանդաղ է շարժումը, լուռ եւ զգուշաւոր, թնդանօթածիգները շանցի գործիքները կպատրաստեն: Բոլոր երեւոյթները կըսեն, թէ շրջակայքը լաւ պահուած թշնամի կայ... հոս-հոն շշուկով կխօսին:

- Աւելի՛ լաւ,- կշշնջայ ընկերոջը մէկը,- որը ձանձրացած էր անիմաստօրէն մէկ տեղէն միւսը թափառելէն:

- Դուն պատրա՞ստ ես,- կհարցնէր շշուկով ուրիշ կամաւոր մը իր ետեւէն եկող ընկերոջ:

Ի՞նչ կայ պատրաստուելու, դանակը որովայնին եւ վերջացաւ զնաց...

- Չպիտի՞ կրակես միթէ:

- Լաւ բան: Չե՞ս գիտեր, թէ գիշեր ժամանակ չեն կրակեր: Ծօ շուն շանորդի, չէ՞ որ այսպէսով իրար պիտի սպաննենք՝ հանդիսաւոր կերպով եւ կատակելէն կպատասխանէր երկրորդը:

- Սըս... լսուեցաւ մի քանի բերաններէ եւ կատարեալ լռութիւն տիրեց դարձեալ:

Իսկ անվերջանալի շղթան սեւ ուրականներու կշարունակէր դանդաղօրէն շարժիլ գիշերին մէջ եւ խանգարել լռութիւնը իր անհամաչափ զնացքով... Առանց որոշ դէպքերու, ուշ գիշերին կամաւորները հասան Քարաճան-Քէոյ: Առանց *շիճէլի* եւ առանց վերարկուի, անոնք գիշերը անցուցին բաց օդին մէջ առանց կրակի, աշնանային պաղ հովէն լիզուած եւ թրջուած անդադրում անձրեւէն, որը *Սիւքի-Տրէկ*ի զովացուցիչ լոգանքը կամբողջացնէր:

Անձրեւը կշարունակէ տեղալ եւ զովացնել անպատասպար քնացող վաշտը, մինչեւ հետեւեալ օրուայ այգը, որը նոյնպէս մառախլապատ եւ անհամբոյր էր:

- Կամ մենք դանդաղ կշարժինք, եւ կամ թուրքերը արագ կփախչին,- կկատակէ մէկը:

- Մոռցեր են սուրճ իսկ խմել,- կաւելցնէ ուրիշ մը:

- Թողէք կատակը եւ հրացանները, քնեցէք,- կիրամայէ խմրապետ մը:

Վաշտը շարք կկազմէ: Հրամանատարը կպտտի կամաւորներուն շուրջ, եւ ընդհանուր եռանդ մը կստեղծէ, կհեծնէ ձին եւ կտանի վաշտը միօրինակ ու զիկզակ ճամբաներէն:

Ճամբուն վրայ դարձեալ գետ մը կիսիս: Կքալեն բոլորն ալ՝ առանց ուշադրութիւն տալու, թէ թրջուած են մինչեւ ոսկորներու ծուծը: *Արտան* աղմկելէն կտանի տղմուտ ջուրերը, մռնչիւնով արմատախիլ կընէ ծառեր ու տունկեր եւ կաւերէ իր մաշած եզերքին պատերը: Պէտք էր, որքան որ կարելի է, շուտով անցնիլ գետը, որովհետեւ վայրկեանէ վայրկեան անոր յորձանքը աւելի անյադթելի կդառնար:

Կէս ժամէ աւելի կամաւորները պայքարեցան ալիքներուն հետ, մինչեւ որ միւս եզերքը կարողացան անցնիլ եւ անկէ դիտեցին, թէ ինչպէս գետը իր լայնցած աւազանին նոր սահմաններուն մէջէն կքաշքշէ իր տղմուտ եւ յորձանուտ ջուրերը:

Կամաւորները կհասնին *Մուրասչայ* եւ կտեղաւորուին ցեխտտ այրի մը մէջ գիշերելու: Անոնք խարոյկ են վառած, ընթրիքը կպատրաստեն այլեւս, իսկ ոճանք կհանեն իրենց թրջած հագուստները չորցնելու համար: Անակնկալօրէն հրաման մը կելլէ անմիջապէս առաջ շարժելու:

- Շուտով, շուտով:

- Շուտով,- կլսուի բոլոր բերաններէն եւ պատրաստութիւններ կտեսնուին կայծակի արագութեամբ: Հինգ վայրկեան դեռ չանցած, բոլորն ալ շարքի վրայ են բոլորովին պատրաստ յարձակելու կամ դիմադրելու:

Առանց խօսակցութեան, առանց ծխելու եւ հազալու եւ անշշուկ, վաշտը զգուշութեամբ առաջ կնթանայ: Անաղմուկ կամաւորները կհասնին մինչեւ *Ուզուն-Համիսլէրի* մօտ գտնուող գինետուն-պանդոկը եւ կիջնեն ձորն ի վար, գիշերելու համար: Այստեղ կանցնեն անոնք բոլոր գիշերը՝ վաղը սկսելու համար արիւնտ տրամը...

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Ակնկալուած օրը հասաւ: Խարոյկները կմարին եւ կամաւորները կշարժին լեռնակողերէն՝ իրենց մարմնին պաղած մասերը տաքցնելու: Շրջապատը դեռ խաւարի մէջ էր, երբ վաշտը շարք կազմեց ճամբուն վրայ: Որոշ եռանդ մը կնշմարուի բոլորին ալ քով:

Կտրուկ հրամաններ կլսուին, որոնցմէ հատուածներ միայն կարելի է ըմբռնել: Թնդանօթ, կապ, զօրասիւն, թի, գնդացիր, եւն.: Բոլորն ալ կզուշակեն, թէ քիչ մը վերջ կռիւի պիտի ձեռնարկեն: Փոխ-տեղակալ Գարեգինը կխրախուսէ կամաւորները: Անդրանիկ արագօրէն կանցնի ընդհանուր շարքին առջեւէն, կթափառի հոս-հոն, անունովը մէկը կկանչէ, դուրս կուգայ մէկը, ուրիշ մը, երրորդ մը...: Ան կկազմէ հրացանաձիգներու խումբ մը՝ վաշտին տղոցմէ: կասկած չի վերցներ, թէ կրակի գծին վրայ պիտի ըլլան: Նոյնիսկ սրախօսութիւններ կլսուին: Քիչ մը վերջ կլսուի դեր-գնդապետ Բրօթօկերովի ձայնը. «Հոս թշնամու պարտութիւնը ամենաուժգինը պիտի ըլլայ: Ոչ ոք ետ չի մնայ: Ամէն ոք իր վաշտին մէջ, Օն, յառաջ»:

Անդրանիկ առաջ կանցնի իր փոքր խումբով եւ շուտով կանյայտա-
նայ բոլորին աչքերէն: Վաշտը նոյնպէս առաջ կքալէ գլխաւոր ճամբէն,
սակայն հագիւ 50 քայլ առած «Իջեւանէն», անոնց գլխուն վերեւ կսկսին
սուլել թշնամիին գնդակները: Ճակատամարտը սկսած է: Փոխ-տեղակալ
Գարեգին նայուածքով մը կզննէ զօրասիւնը՝ տեսնելու համար թէ շարքը
չէ՞ խռոված:

Բնա՛ւ: Կամաւորները միայն քիչ մը առաջ են գացած ճամբէն եւ
նոյնպէս կհետեւին իրենց հրամանատարին, որմէ հրաման կսպասեն:

Հրամանը չուշանար: Կըսէ անոնց՝ հետեւիլ իրեն բարձունքներուն
բնական թաքստարաններուն մէջէն առանց կորուստի: Թշնամիին ուժգին
կրակին տակ կհասնին *Սաքագ-Թեփէ*, ուր Անդրանիկ կանգ է առած
արդէն իր փոքրիկ խումբով: Հոս վաշտին շարժումը կնշմարուի թշնամիէն
եւ հրացանածգութիւնը այնքան կսաստկանայ, որ գնդակներուն ֆշշոցը
հազարաւոր օծերու սուլելուն կնմանի:

Բոլորն ալ ստիպուած են պառկիլ, բաւական է քիչ մը գլուխը վեր
առնել զարնուելու համար թշնամի կապերէն, որոնք ալ աւելի սարսա-
փելիօրէն կսուլեն եւ աւելի յամառօրէն արիւն կփնտռեն:

Քիչ մը վերջ, փամփուշտներու այս սարսափելի սուլումին կմիանայ
թրքական թնդանօքներու կայծակնանման պայթիւնը եւ շրջակայքը
կթնդայ: Յառաջխաղացումը անկարելի է այժմ, թշնամին անտառին մէջ
փորած խրամներէն փախցնելէ առաջ, նաեւ անոր գլխաւոր դիրքերը
գրաւելէ առաջ, զետեղուած 728 բարձունքին վրայ: Առաջի դիրքերը 1200
քայլէ հեռու չեն, սակայն անոնք շատ մը ձորերու ետին են, որոնց վրայ
թշնամին անարգելօրէն կիշխէ:

Երկու ջոկատներ արդէն ցրուած շղթայածել կպառկին եւ հրացա-
նածգութիւնը կսկսի: Երկուստեք աւելի եւ ալ աւելի կսաստկանայ ան, երբ
արեւի ճառագայթները կլուսաւորեն այս արիւնաներկ ասպարէզը:

Վաշտէն դէպի աջ տեղ բռնած, միեւնոյն զօրամասին երրորդ վաշտը,
աւելի անդիէն *Բոհլէքի* 10-րդ զօրամասը, իսկ ձախ կողմին՝ *Վէլէսի* 9-րդը,
ինչպէս նաեւ՝ արագահարուած հրացանածգութեան մէջէն, ժամանակ առ ժամանակ,
կլսուի միօրինակ աղմուկը գնդացիներու, որ թշնամիին կուղարկէ իր
կրակէ ողջոյնը: Սակայն, ան ենթակայ է վտանգի: Անոր փայլը կցոլայ
արեւի ճառագայթներուն մէջ եւ կսպառնայ մատնել զինքը:

Այս միջոցին Անդրանիկ գումարտակի հրամանատարին ուշադրու-
թիւնը կիրաւիրէ, թէ անհրաժեշտ է արագահարուածը եւ անոր գործող-
ութիւնը ծածկել թշնամիէն: Սակայն, շատ ուշ, մի քանի թշնամի ռումբեր
մօտը կխրին, ուրիշներ կպայթին, իսկ անոնցմէ մին կիյնայ ճիշտ անոր
ծածկուած տեղը: Դեռ այս ռումբին պայթիւնին արծագանքը չէր խլացած,
երբ բոլորն ալ վերահասու եղան արդիւնքին:

Արագահարուածը ջարդուած էր՝ ծառայողները սպաննուած: Շղթա-
յին փոքր մէկ մասը կխռովի, շփոթութեան կմատնուի եւ կնահանջէ: Ձախի

դրացիներուն մէջն ալ խուճապ կտիրէ: Կլքեն դիրքերը եւ խումբով կընկրկին ու կզարնուին հայ վաշտին վերջին շարքերուն եւ իրենց հետ կտանին նաեւ մաս մը անկէ... Հրաման չի լսուիր բնաւ, եւ չկայ մէկը, որ դադրեցնէ աճող անկարգութիւնը: Իսկ թշնամին ուժգնօրէն կկրակէ դիրքերուն վրայ: Ռումբերը իրար ետեւէ կայաթին, իսկ փախչողները առանց ուզելու կվազեն հոն, ուր պարտութիւնը ամենամեծն է:

Երբ սպաննուածը կտանէին ծածկուած տեղ մը՝ գրեթէ բոլորն ալ կխռնուէին, տեսնելու համար, վերջին անգամ ըլլալով, իրենց ընկերը: Իսկ փոխ-տեղակալ Գարեգին, բոլորովին յուզուած, համբուրեց պաղած ճակատը մահացած հերոսին եւ դարձաւ դէպի կամաւորները բուռն խօսքով մը:

«Ձիմուորներ եւ ընկերներ: Չեն ընդվզիր, թէ ան ինկաւ: Ան առաջինը չէ, եւ ոչ ալ վերջինը պիտի ըլլայ անոնցմէ, որոնք կզոհուին ազատութեան խորանին առջեւ: Սակայն, ես կոչ կընեն ձեզ վոէժմանդիր ըլլալ ձեր սիրելի ընկերոջ մահուան, բոլոր մակեդոն եւ հայ զոհերուն համար, որոնք կմահանան թրքական ամարգ լուծին տակ: Յառա՛ջ»:

- Յառա՛ջ,- կկրկնեն խրախուսուած զիմուորները եւ կնետուին վտանգաւոր շղթային մէջ:

Իսկ գնդակները դարձեալ կսուլեն չարաշուքօրէն եւ զոհ կփնտռեն: Երկուստեք թնդանօթի եւ հրացանի խլացուցիչ խժտուրքին մէջէն, որուն վրայ մահը իր սրածայր մանգաղը կծօճէ, յոգնած ականջներուն կհասնի հայկական երգի մը հիացիկ շեշտերը:

Իր ուժգին յառաջացման մէջ թշնամիին դէմ զիմուորը մը *շրաքնէլի* կապարով վիրաւորուած է սրունքէն, *սանհտար*ները կդադրեցնեն ժայթքող արիւնը եւ կկապեն խոր վերքը, իսկ երջանիկը, որ ամենաամարգ բարբարոսութեան մը ջատագովողներու հետ իր մղած կռիւին մէջ է վիրաւորուած, կերգէ իր զգայուն հոգիին բոլոր լարերով:

Յուզուած իր աշակերտին դժբախտութենէն եւ նոյն ատեն ուրախութիւն զգալով անոր հերոսութեան ի տես՝ ընկեր Գարեգին թնդանօթի ու հրացանի դժոխսային փոթորիկին մէջ բոլոր վիրաւորներուն երկտող մը կուղղէ:

«Սիրելի՛ ընկերներ: Կհամբուրեն ձեր սուրբ վերքերը: Կեցցե՛՛ ազատութեան պայքարը, որուն հանդէպ դուք կատարեցիք ձեր պարտականութիւնը»:

Իսկ վիրաւորեալները, երջանիկ ու զուարթ, անմիջապէս կպատասխանեն:

«Սիրելի՛ ընկեր: Համբուրեցիմք նամակդ: Պատրաստ ենք մեր ապաքինումէն յետոյ դարձեալ պայքարիլ ազատութեան թշնամիներուն դէմ: Կեցցե՛՛ն հայ կամաւորները»:

Վայրկեանը ճգնաժամային է: Այս խառնիճաղանճին, անհասկացողութեան եւ վախին մէջ կինչէ ջղայնոտ շեշտը փոխ-տեղակալ Գարեգինի ձայնին. «Կեցիր»: Անոր հրամանը կկրկնեն մի քանի կամաւորներ եւ

փախչողները կանգ կառնեն: Իսկ ան, սուրը բարձրացուցած կիրամայե.
«Յառա՛ջ, Յառա՛ջ»:

- Ձեր սուրին փայլը կմատնե՞ ձեզ,- կզգուշացնե՞ զինքը սպայ մը: Իսկ ան առանց ուշադրութիւն դարձնելու անոր խօսքերուն՝ կշարունակե՞ ճօճել զայն եւ խրախուսիչ հրամաններ արձակել, մինչեւ որ կամաւորները կգրաւեն ամբողջ գիծը իրենց առաջին եւ կսկսին կրակել:

Անդրանիկ, որը դեռ չէր կրնար արագահարուածին կորուստին հետ հաշտուիլ՝ իր նայուածքը մխրճած էր թշնամիին դիրքերուն մէջ:

Անոր յաղթ իրանը հոյակապօրէն կբարձրանայ մէկ շարքի վրայ պառկած հրացանածիգներուն մէջէն: Յափշտակուած նուրբ սպիտակ մուխի գնդիկներու փնտռուքով, որոնք երեւան կելլեն թշնամիին իւրաքանչիւր համազարկի միջոցին՝ որոշելու համար աւելի ճշգրտօրէն ուղղութիւնը, որով պէտք է ուղղուին հրացանները: Ան կարծես մոռցած է իր շուրջը սուլող գնդակները, կարծես չի լսեր անոնց չարաշուք սուլոցը:

Թշնամի կրակը տակաւ սկսաւ նուազիլ եւ քիչ վերջ բոլորովին դադրեցաւ: Կացութիւնը փրկուած է, կարգը վերահաստատուած եւ դիրքը պահուած:

Սակայն, երբ դեռ ոչ ոք չէր յաջողած ինքն իրեն հաշիւ տալ քիչ առաջ տեղի ունեցածի մասին եւ ահա թնդանօթներու մռնչիւնը, ինչպէս նաեւ միանուագ հրացանածգութիւնը կճեղքեն մթնոլորտը: Հրացանածգութիւնը տակաւ առ տակաւ կսաստկանայ: Փամփուշտները արագօրէն կսուրան այլեւս խլացած լսողութեան առջեւէն... Յայտնի կըլլայ, թէ յարձակում կքողարկուի...:

Թշնամին կուգա՛յ...

Կիսավաշտը կսաստկացնե՞ հրացանածգութիւնը, իսկ միւս կէտը կանցնե՞ սուլիմները եւ կսպասե՞ պաշտպանելու համար դիրքը սուլմամարտով:

- Ուռա՛, - կփրթի զինուորներուն կուրծքերէն:

- Ուռա՛, - կգոչեն աջէն ու ձախէն:

Ուռա՛, ուռա՛, - կշարունակե՞ գոռալ խրախուսական կանչը սոսկալի կռիւին:

Թշնամի բազմաթիւ *հորդան*ները կկասին իրենց յառաջխաղացումին մէջ, Մաքբազ-Թէփի բուռ մը կտրիճներուն առջեւ եւ կնահանջեն, շարունակելու համար հրացանածգութիւնը:

Մինչեւ այս պահը վաշտը երկու վիրաւորներ կունենայ, իսկ քիչ մը վերջ թշնամի կապարը անդարձ կխլե՞ առանցին զոիր անոր շարքերէն:

Իսկ մահացուցիչ կրակը անդադար կնօսրացնե՞ վաշտին շարքերը: Երբ այլեւս արեւը ուղղահայեաց կըրկէր իր ճառագայթները՝ անոնք կլուսաւորէին չորս պաղած եւ եօթը տժգոյն մարմինները:

Վաշտը կդիմադրէ՞ դեռ հակառակ սաստիկ կրակին, զոր թշնամին կտեղացնե՞ վրան: Սակայն, հայկական վաշտը ամենավտանգաւոր տեղն է, ան ամենէն աւելի հերոսաբար կմարտնչի, ամենէն աւելի զոհեր կուտայ եւ

անոր հասցեին, ամբողջ դիրքի երկայնքին բերնէ բերան շրջան կընէ շնորհաւորական կանչը. «Կեցցէ՛ք հայեր, կեցցէ՛ք»:

Մինչեւ ցերեկ, սակայն, քայլ մը առջեւ չդրին եւ վաշտը կռուեցաւ միշտ միեւնոյն տեղը: Բայց պէտք է վտարել թշնամին, որը անարգելօրէն մահաբեր կրակ կտեղացնէ իր խրամներէն:

Այժմ Անդրանիկ հրացանակիրներու փոքրիկ խումբով մը կծգուի դէպի աջ ձորին մէջ եւ առաջ կքալէ թշնամի ուժերուն դիրքերը ճշտելու համար: Սակայն, կնշմարուի, եւ փոքրիկ վաշտը թշնամի կրակին նշանառութեան կարժանանայ: Շուրջ երկու ժամ կշարունակէ հրացանածգութիւնը, եւ գիշերուայ խաւարը իջնելուն, երբ գրկախառն կռիւի ժամը կհնչէ, Անդրանիկ կուղարկէ զինուոր Յովհաննէս Պետրոսեանը, որը առաջապահ խումբին մէջն էր, իմացնելու, թէ թուրքերը կհաւաքուին եւ կխտանան դէպի կեդրոնը:

Ջօրամասի հրամանատարին հրամանին վրայ փոխ-տեղակալ Գարեգին վաշտը կառաջնորդէ դէպի 768 բարձունքը: Սուիները հրացաններուն վրայ պատրաստ կամաւորները կհետեւին իրենց հրամանատարին, որը զիրենք խիզախօրէն եւ աննկուն յառաջ կտանի:

Յափշտակուած իրենց գնացքով՝ վաշտը կկորսնցնէ կապը միւս վաշտերուն հետ, որոնք կշարունակեն հրացանածգութիւնը: Սարսափած թշնամին նոյնպէս չի դադրիր կրակելէ եւ որքան խաւարը կթանձրանայ՝ այնքան աւելի կսաստկանայ մահացուցիչ կրակը...:

Վաշտը պահ մը կանգ կառնէ, դարձեալ կյառաջանայ: Կանգ կառնէ դարձեալ ու կրկին առաջ կքալէ, եւ իւրաքանչիւր քայլին աւելի կհեռանայ միւս զօրամասերէն:

Բոլոր շրջակայքը անթափանց խաւարով մը ծածկուած է այլեւս: Շարժումը դժուար տեղի կունենայ եւ վաշտը չի ցրուելու, ինչպէս նաեւ անոր եռանդը չի պակսեցնելու համար՝ հրամանատարը «յառաջ, յառաջ» կգոչէ:

«Յառա՞ջ»,- կկրկնէ արծազանքը մօտէն: Պրիկատի հրամանատար դեր-գնդապետ Բրօթօկերով հրամանը կկրկնէ եւ առաջ կանցնի իր ետին ունենալով վաշտ մը 40-րդ գնդէն, 10-րդ *Բրիլէթի* եւ 12-րդ *Լօզնկրասի* զումարտակներէն դէպի 768 բարձունքը:

Բարձունքին ստորոտն է վաշտը, ուր թշնամին իր գլխաւոր դիրքերը ունի: Հոս չորս կողմէն կկրակեն եւ վաշտը կրկին կպառակի: Իսկ հրացանածգութիւնը չի դադրիր: Կկրակէ թշնամին, կկրակեն ետ մնացած վաշտերը, կկրակէ եւ մեր հրետանին, որը տեղեկութիւն չունենալով հայկական վաշտին յառաջխաղացումէն՝ իր ռումբերը գրեթէ անոր վրայ կտեղացնէ: Կացութիւնը ճգնաժամային կըլլայ:

Յարձակողները թշնամի խրամներէն 200 քայլ հեռաւորութեան կհասնին, ուրկէ լուսնի լուսով ուժգնօրէն կրակի կենթարկուին: Ձոհեր կիյնան: Աւելի յառաջանալ անկարելի է: Պրիկատայի հրամանատարը կհրամայէ թողուլ տկար շղթայ մը, իսկ մնացեալ զինուորները խճուղիէն

դէպի ձախ երթալով՝ յարձակին թշնամիին վրայ անտառին մէջէն թեւանցով մը:

Երբ թշնամիին մի քանի տասնեակ քայլ կմօտենան՝ այս վերջինը սաստիկ կրակ կբանայ: Կամաւորներուն նայուածքին առջեւ այժմ կփախչին անծանօթ ստուերներ, անկասկած, թշնամի պահակներ... աւելի դարանակալ ըլլալ ու սասել կարելի չէ:

- Յառաջ,- կինչէ հրամանատարին ծանօթ ձայնը,- Յառա՞ջ, դանակներով, յառա՞ջ...

Եւ շարք կազմած կամաւորները ընդհանուր եւ խիզախ «Ուռա՛, նա նօժ»-ով մը կնետուին թշնամիին վրայ:

Յրացանածգութիւնը կուժեղանայ պահ մը, ապա կսկսի նուազիլ եւ քիչ մը վերջ բոլորովին կմարի: Սի քանի վայրկեաններ կշարունակէ գիրկնդխառն կռիւր: Թշնամին նահանջի մատնուած է եւ վաշտը կգրաւէ անոր դիրքը, որը այդ օրը կասեցուց ամբողջ Քըրթալիի զօրաբանակի յառաջխաղացումը:

Նոր «Ուռա» մը ուժգին ու խրոխտ այժմ կթնդացնէ բոլոր շրջակայքը եւ կաւետէ շահուած յաղթանակը:

Այս վայրկեանը, սակայն միայն ուրախութեան վայրկեան չէր: Յրամանատարը կհաւաքէ զանազան ուղղութեամբ տարուած զինուորներ կռուի միջոցին եւ կիրահանգէ խրամատներ փորել, որոնք անհրաժեշտ են դիրքը պաշտպանելու բազմաթիւ թշնամիին հաւանական հակայարձակումներուն դէմ:

Զօրաբանակին համհարզը կհասնի, որը կշնորհաւորէ դեր-տեղակալ Գարեգինը յաղթանակով, կհասնին բոլոր վաշտերն ալ, որոնց ներկայութեամբ նոր դիրքին պահպանումը կապահովուի, բայց մինչեւ առաւօտ կամաւորներ ոտքի վրայ կանցնեն եւ պատրաստ դիմագրաւելու հաւանական հակայարձակումները:

ԶԱԽԶԱԽՈՒԱԾ ԹՇՆԱՄԻԻՆ ՅԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ

Ճակատամարտը զոր մղեց՝ վաշտին արժեց 7 մեռեալ եւ 16 վիրաւոր: Լուսադէմին վիրաւորները թւով 165 հոգի պաշարակիր սայլերով կուղղուին դէպի ներսերը բուժուելու:

Ոմանք կցաւին անկեղծօրէն փառաւոր յաղթանակին լուրը առնելով իրենց դեռ ցերեկնէ վիրաւորուելուն, որուն պատճառով չկարողացան մասնակցիլ գիշերուայ յարձակումին:

Կարաւանը դանդաղօրէն ճամբայ կելլէ դէպի հայրենիք, իսկ մեռեալները կթաղուին իրենց վերջին օթեանը, ուրկէ այլեւս չպիտի լսեն գերիին հառաչները եւ յաղթական քայլերգը ազատութեան:

- Խաղաղութիւն Ձեզ, ընկերներ: Դուք ազնուօրէն կատարեցիք ձեր պարտականութիւնը: Իսկ այժմ մեր կարգն է քալել ձեր ճամբէն եւ ձեր վրէժը լուծել:

Վաշտը կշարունակե յառաջանալ: Մի քանիներ յետադարձ վերջին ակնարկ մը կնետեն մեռածներուն շիրիմներուն վրայ: Սակայն, թանձր մշուշ մը կբարձրանայ ձորերէն, համրօրէն կծաւալի եւ իր անթափանց քօղով կծածկէ մօտակայ բարձունքները: Իսկ եօթը մենաւոր շիրիմները, կմնան խռով անդորրութեան մէջ: **Ուզուն-Յամիտէրի** ձորերուն, որոնք օր մը առաջ գնդակներու եւ ռումբերու մահացուցիչ կրակէն, չարագուշակ ճիչէն ու մռնչիւնէն կթնդային:

Իսկ մշուշը տակաւ առ տակաւ կծաւալի եւ աւելի կթանձրանայ: Բարձրէն կճախրեն արծիւներ դիակներու հոտը առած եւ կմիացնեն իրենց խռպոտ ձայնը գիշատիչ ագռաւներու եւ ուրուրներու կռնչիւնին:

Ժամանակ է: Անհրաժեշտ է հետապնդել նահանջող թշնամին, գրկելու համար զայն ուրիշ բարձունքներու վրայ ամրանալու կարելիութենէն, որոնք կտիրեն **Կիւմիրճինայի** ճամբուն: Հակառակ անոր, որ զինուորները այս վերջին օրերու ընթացքին հանգիստ չգիտցան՝ հիմա անոնք մոռացած են ֆիզիկական տառապանքները, յափշտակուած կռուով եւ յաղթանակէն արբեցած:

Օր մը ամբողջ անդուլօրէն կհետեւին նահանջի մատնուած թշնամիին ճամբուն, ու երբ մայրամուտի արեւին տամուկ ճառագայթները եզեւական ծովուն հեռաւոր կապոյտին մէջ կցոլանային, զինուորներուն նայուածքին առջեւ կուրուագծին **Պօզ-Տսղի** բարձունքները, իսկ քիչ մը աւելի վերջ, երբ այլեւս անցած էին Հարաւային Ռօտօբներու վերջին բարձրութիւնները, երեւան եկաւ տափարակ դաշտի մը վրայ գետեղուած քաղաքը՝ Կիւմիրճինա, որուն բարձր շէնքերուն վրայ կծածանէին սպիտակ դրօշակներ: Քաղաքը կյանձնուի:

Մօտակայ գիւղերու բնակիչներ, ուրախութեամբ կդիմաւորեն իրենց ազատիչները եւ միջոց չեն գտներ իրենց այս մեծ ուրախութիւնը արտայայտելու:

- Թուրքերը կփախչին,- կգոչեն անոնք: Տէրը օրինէ Ձեզ:

Ծերունիի մը աչքերէն արցունքի շիթեր կկաթեն: Ուրիշներ զինուորներուն քով կուգան, ձեռք կառնեն եւ չեն կրնար բաժնուիլ: Այսպիսի պարագաներու տակ վաշտը կշարունակե իր ճամբան Կիւմիրճինայի հարթ դաշտէն եւ քաղաքէն 5 քիլօմէթր հեռու, Քօզլուքէօյի մօտ, կմնայ հանգիստի:

Թէ ինչպէս անցուցին զինուորները աշնան այս գիշերը, երբ հարկադրուած էին պառկիլ խոնաւ կաւէ գետնին վրայ, ընթերցողները կրնան երեւակայել, աչքի առաջ ունենալով, որ այս չորրորդն էր բաց օդի «հանգիստ»-ներէն, զոր զինուորները կտանէին թրջուած ու անօթի, առանց վերարկուի ու կրակի, ենթակայ ցուրտ ու սաստիկ հովին, որը չէր դադարէր իր սուր ասեղներով ծակելէ զիրենք մինչեւ լուսաբաց:

ԱԶԱՏՈՒԱԾ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԵՋ

Նոյ. 9-ը սկսաւ տեղատարափ անձրեւով: Սակայն, այս սովորական բան մըն է: Անպատասպար, զինուորները անհամբերութեամբ կսպասեն մէկ քանի ժամ, մինչեւ որ որոշուած ժամը հնչէ *Կիւրիործինա* մտնելու: Թրջուած ու ցեխածածկ, կէսօրի մօտ կմտնեն քաղաք, որուն դրսի մասերը խճողուած են *քրրծալիցի* գաղթականներով:

Բնիկ քրիստոնէայ բնակչութիւնը հայեր, պուլկարներ եւ յոյներ ուրախութեամբ կդիմաւորէ իր ազատիչները: Քաղաքամիջի ընդարձակ հրապարակին վրայ շարք կկազմէ Մակեդոնական Բրիգադան, որուն բաղկացուցիչ մէկ մասն է եւ հայ վաշտը: Յիշատակի լուսանկարէ վերջ զինուորները կուղղուին դէպի հայոց թաղը:

Դրօշակներով, ժողովրդական ռազմական երգերու գոռ շեշտերուն տակ, որոնք թռիչք կուտան հոգիներուն, կքալեն անսասանօրէն, զիրենք դիմաւորելու եկած հայերէ շրջապատուած:

Թէ ինչպիսի յուզումներ կապրին այս վայրկեանիս այս խեղճերը, որոնք դեռ չեն հաւատար տեղի ունեցած փոփոխութեան, եւ թէ ի՞նչ կարտայայտեն անոնց ժպտուն դէմքերը եւ արցունքոտ աչքերը, ճշգրիտօրէն կարելի չէ նկարագրել:

Ծերունի մը, որը մոռցած է իր անկարողութիւնը, եւ կքալէ գրեթէ թռչող վաշտին հետ, արցունքներու մեջէն կբացագանչէ. Դրօշա՜կը, մեր դրօշա՜կը: Եւ կերգեն, հայերէն կերգեն, մեր վաշտը, մեր զինուորնե՛րը: Անոր հրճուանքը փոքր ու անմեղ երեխայի մը հրճուանքն է:

Իսկ փողոցին վրայ անուշ բոյրեր կանծրելէ, կթռնի *քօնֆէթիներ* եւ ծաղիկներ ու իւրաքանչիւր հայու տուն կթնդայ մաղթանքներու կանչերով եւ երգերով: Դպրոցին բակը նեղ կուգայ դիմաւորողներուն ու «հիւր»-երուն:

Յուզուած տեղի քահանան տաք խօսքերով կյայտնէ հայ ժողովուրդին ուրախութիւնը, որ ի յայտ կուգայ առաջին հայ մարտիկ խումբը տեսնելնուն եւ կօրհնեն Անդրանիկը ու Գարեգինը:

Երկրորդ ճառախօս մը, երրորդ մը կշարունակեն յայտնաբերել գաղութին զգացած ուրախութիւնը եւ բարեմաղթութիւններ կընեն անկեղծ, մաքուր ու սրտագին:

Այս բոլորը երախտագիտութեան, քաջալերութեան եւ ուրախութեան զգացումներ կստեղծէ: Բոլոր հոգիները կյուզուին ընդհանուր հպարտութեամբ մը, որը կյայտնաբերուի յագեցած սրտերու բոլոր թելերէն: Կուրծքերու տակ կեանք կառնէ ապրումներու փոթորիկ մը, կճնշէ իր նեղ սահմաններուն վրայ եւ կձգտի ծառայել մինչեւ խենթութիւն:

Այս պահուն բոլոր նայուածքները ուղղուած են վաշտի հրամանատարին: Գունատ ու յուզուած այս հանդիպումն ազատարարներու ու ազատեալներու նոյն ազգութենէն ըլլալէն՝ ան ամենէն աւելի կիրճուի այս

երջանկութեան ի տես, որուն գաղափարը խրախուսեր է զինքը պարտականութեան ծանր օրերուն:

- Տառապեցէք տառապեալներու երջանկութեան համար,- կտրվեց- նէր ան իր զինուորներուն. «Տառապանքները յանուն ճշմարտութեան մարդը կմօտեցնեն Աստծուն»:

Եւ անոր արտասանութիւնը կծաւալի այս հանդիսաւոր պահուն: Բառերը կխայտան լարերուն վրայ երջանկութենէ եւ հպարտութենէ զինով հոգւոյն.

«Հայ եղբայրներ,

Պուկար կառավարութիւնը ընդունեց իր ազատարար բանակի շարքերուն մէջ՝ իր ազգային դրօշին տակ, եւ հայ վաշտը մը:

Եւ այս վաշտը փափագելով փշրել գերութեան շղթաները, որոնց մէջ կհեծեր մակեդոն ժողովուրդը եւ յուսադրելու համար իր տառապած արեւակիցները հոս եւ սահմաններէն անդին՝ բարձրացուց ազգային դրօշը 6 դարերու փոշիներուն մէջէն եւ քալեց թշնամիին դէմ:

Ու հոն, պատերազմի դաշտին վրայ տեղի ունեցաւ այն, ինչ որ պիտի ունենար Մեսանըլի, Ուզան-Համիտլէի, Պալքան Թօրեսի - ահա պատերազմի վայրերը, որոնք կվկայեն անոր նուիրական խտելիզմին, գրոհող յանդգնութեան ու ռազմաշունչ ոգիին մասին: Ահա՛ պատերազմի վայրերը, որոնք կթնդային անոր խրոխտ «ուռա»-ին եւ որոնք կարծագանքէին պուկարներու շնորհաւորական կանչը. «Կեցցէ՛ք, հայեր, կեցցէ՛ք»»:

Շարունակական եւ ուժգին ծափեր, երգեր, բացականչութիւններ եւ մաղթանքներ կյաջորդեն անոր խօսքերուն:

Հանգիստի ժամն է այլեւս: Կամաւորները իրենց տրամադրութեան տակ ունին դպրոցի երկու շէնքերը, որոնք մաքրուած են ու հիւանալի հանգիստի վայրեր կներկայացնեն վերջին օրերու զրկումներէն եւ անյարմարութիւններէն վերջ:

Բոլորն ալ փողոցն են:

Նոր ծափեր եւ հիացումի նոր պոռթկում մը կթնդացնեն շրջակայքը: Բազմութիւնը կողջունէ հին խմբապետ Անդրանիկը, որը 18 տարիներ դարաւոր բռնակալին սարսափն էր եղած եւ պաշտպան հայ ժողովուրդի հանգիստին ու կեանքին: Այժմ այս ժողովուրդը կզովաբանէր զինքը եւ իր տաք կուրծքին կսեղմէր զայն: Իսկ զինուորները կպատրաստուին հանգիստի: Կհանեն ցեխտոտ տրեխները եւ թրջած հագուստները չորցնելու համար զանոնք, սակայն անակնկալօրէն վտանգի ազդանշանը կհասնի անոնց լսողութեան: 5-6 վայրկեանի մէջ արդէն բոլորն ալ պատրաստ են եւ կվազեն դէպի հրապարակը, ուր կհաւաքուի բոլոր բրիգադան:

Ոչ ոքի յայտնի չէ ասոր պատճառը: Թշնամի յարձակո՞ւմ արդեօք նոր ճակատամա՞րտ մը եւ կամ նոր արշաւա՞նք:

Այս հարցերը կզբաղեցնեն բոլորը եւ անհամբերութեամբ պատասխանի կապասեն: Սակայն, այս ենթադրութիւնները, որոնք միակը ըլլալով կրցան արդարացնել զինուորներու վայրկենական հանգիստին խռովումը՝ իրականութենէն շատ հեռու էին:

Մի քանի անբարոյականացած զինուորներ... զօրամասէն քաղաքակիրթ անհատի համար ոճիր համարուող կիրքեր գոհացնելու հետամտած էին: Եւ հայ զինուորները, որոնք իրենց բարոյական արժանապատուութիւնը անձնական հաճոյքներէ աւելի վեր կդասէին, հիմա ստիպուած էին մտիկ ընել բարոյականի վերաբերեալ խրատներ:

Մինչեւ իրիկուն հայ վաշտի պահպանման տակ է քաղաքը: Հայերը նոյնքան եռանդով կհսկեն թէ քրիստոնէայ եւ թէ մահմետական տարրին հանգիստին:

Օր մը եւս կերկարածգուի «հանգիստը»: Անդրամիկին պաշտօն կյանձնուի խուզարկել հայ տունները զէնք եւ տարբեր զինուորական առարկաներ փնտռտելու:

Իսկ զէնքերով ու հագուստներով լեցուն մթերանոցներ, նահանջող թշնամիէն լքուած, կյուսադրեն գրեթէ մերկ կամաւորները, թէ պիտի ունենան բոլոր անհրաժեշտ իրեղէնները յառաջացող ցուրտերուն դէմ պաշտպանելու համար:

Սակայն, հիասթափումը կուգայ իրիկուան:

Վաշտը պիտի հագնուի խուզարկութենէն զոյացած իրեղէններով: Իսկ անոնց քանակութիւնը չի կրնար գոհացնել նոյն իսկ քսան հոգի:

- Աւելի վերջ բոլորին համար ալ պիտի ըլլայ,- կկատակեն անոնք, որոնք մոռցած են, թէ «անպայման» ամէն ինչ պիտի մատակարարուի Սամաքովի մէջ, յետոյ Քօսթէնէց Թրնօվօ-Սէյմէն, Խասքօվօ: Եւ ոչ մի տեղ «չարդարացաւ այս ենթադրութիւնը, որովհետեւ ... կարաւանը ուշացեր էր»: Եւ այժմ, երբ կամաւորներու զէնքի ուժը շահեցուցած էր անոնց հագուստներով լի մթերանոցներ, անոնք դարձեալ մերկ կմնային այն յոյսով, թէ վերջապէս պիտի հասնին «չափէ դուրս բեռնաւորուած կառքերը»:

Ցերեկը կչքանայ տակաւ եւ «հանգիստը» կյանգի իր վախճանին:

Տեղի հայ գաղութը սպանեալներուն համար հոգեհանգիստ է կազմակերպեր սակայն այն տեղի կունենայ, երբ կամաւորները ճամբու կպատրաստուին: Դարձեալ խուռնելամ բարի երթ մաղթողներ, դարձեալ **քօնֆեթի**, եւ ծաղիկներ, երգեր, բարեմաղթութիւններ եւ ուրախութեան ձայներ կխառնուին իրար, աներեւակայելի ժխորին մէջ, խանդավառ ժողովուրդին:

Իսկ վաշտին հրամանատարը իր հրաժեշտի խօսքերուն մէջ **Կիւմիլճիմայի** հայերուն իր կտակը կուղղէ ըսելով.

«Թող քահանան իր աղօթքէն վերջ աւելցնէ, թէ «Յեղափոխութենէն դուրս չկայ ազատութիւն, իսկ ազատութենէն դուրս՝ կեանք»: Իսկ ուսուցիչը իւրաքանչիւր դասէ առաջ եւ վերջը թող իր փոքրիկ աշակերտներուն

գիտակցութեան մէջ մտցնէ, թէ «Առանց ազատութեան չկայ կեանք, իսկ առանց յեղափոխութեան՝ չկայ ազատութիւն»»:

Գաղութահայութեան կմնայ իր ազատութիւնը վայելելու եւ գործադրելու յեղափոխական կտակը, իսկ զհնուորները կշարունակեն իրենց տառապանքի, պայքարի ու զոհողութիւններու ուղին:

Քանի մը ժամուայ ճամբորդութենէ վերջ, որու ընթացքին փորձեր կընեն ձիւորներու յարձակումներ ետ մղելու, կհասնին թրքական **Քօլիքօր** գիւղը, ուր եւ կմնան գիշերելու:

Իսկ նոյեմբեր 12-ին այլեւս կհասնին նահանջող թշնամիին:

Գաւառական **Շիւնչի** քաղաքը դեռ թարմ տպաւորութեան տակ է թրքական փախուստին ու պուլկարական յառաջխաղացումին առթած վախերուն:

Թանձր ու ցուրտ մշուշ մը կծածկէ այս տխուր վայրը եւ վառ տրամադրութիւններ կստեղծէ կամաւորներուն հոգիներէն ներս:

Իրիկնադէմին վաշտը պուլկար **Գալայճի-Տէրէ** գիւղը կհասնի: Բնակիչները անտառն են փախած եւ անոնք, որ վերադարձած են՝ չեն հաւատար, թէ ազատօրէն կրնան իրենց տունները մնալ:

Մտիկ կընեն անհասկանալի ու օտար լեզուով մը տեղի ունեցող խօսակցութիւնը ու չեն կրնար հասկնալ, թէ ովքեր են այս զինուորները:

- Եթէ թուրք են՝ պիտի սպաննեն մեզի, կմտածեն անոնք եւ կդիտեն անոնց հանդարտ գնացքը եւ անխռով արտայայտութիւնը:

- Է՛, հապա ովքե՞ր էք,- կհարցնէ ծեր կին մը, եւ անոր շուրջ կհաւաքուի հետաքրքիր գիւղացիներու խմբակ մը:

- Հայեր ենք, մամիկ, հայեր:

- Իսկ ան կխաչակնքէ:

- Հապա ուսկի՞ց էք:

- Հեռուէն ենք մամիկ, Անատօլէն:

- Չեզի հո՞ն կկեղեքեն ու կսպաննե՞ն:

- Հոն մամիկ, հո՞ն, մենք ծեր քաղաքի ցաւերէն աւելի սարսափելիները կքաշենք: Իսկ հիմա եկած ենք վրէժ լուծելու:

- Խեղճերը,- կհառաչէ մամիկը: Ան մոռցած է իր վախերը եւ վաշտերը, ու հիմա այս անժամօք տառապողները կողբայ... Դուք անօթի ըլլալու էք սակայն: Յոգնած ալ էք, ցուրտ ալ է, հայտէ, տուն եկէք տաքանալու եւ ուտելու, ինչ որ Տէրը տուեր է:

- Չենք կրնար մամիկ: Չենք գիտեր, թէ ո՞ւր պիտի գիշերենք: Իսկ մենք զինուոր ենք, կպառկինք, կլլենք միշտ հրամանի տակ:

Խօսակցութիւնը կընդհատուի: Ձօրասիւնը դանդաղօրէն կշարժի գիւղի նեղ փողոցներէն, իսկ մամիկը կեցած կգարմանայ, թէ ովքեր են այս զինուորները սառած, յոգնած ու անօթի, եւ կմերժեն անոր հիւրասիրութիւնը:

Քիչ մը յետոյ կամաւորները կմտնեն դպրոցի շէնքը, ուր պիտի գիշերեն տախտակամածին վրայ: Փախած գիւղացիներն ալ կվերադառնան իրենց տուները:

Գիւղի քահանան, նախկին մարտիկ մը, հրացանով ու խօսքով քսան տարիներ էտիրնէի ու Պօլսոյ *զնտամ*ներու հիւծած, երկու անգամ կախաղան բարձրացուած եւ երկու անգամին ալ չուանը փրթած, այժմ իր համագիւղացիներուն կրօնական եւ խորհրդապաշտ յարգանքով շրջապատուած իր վերջին օրերը կապրի:

Ան կգայրանայ, թէ լաւ ընդունելութիւն չէ եղած զինուորներուն, եւ երբ աղքատ գիւղացիները կխնդրէին ներել իրենց, որովհետեւ բան չունէին հիւրասիրելու համար զինուորները՝ ցուպը բարձրացուցած սպառնաց բոլորին, թէ մինչեւ վերջինը պիտի սպաննէր զիրենք: Մի քանի զինուորներ կսանձեն զինքը՝ համոզելով զայն, թէ բանի մըն ալ անհրաժեշտութիւնը չունին:

Իսկ Բօբ Եանքօ (այսպէս կկոչուէր քահանան) իր առաջին զայրոյթը մոռցած, այժմ բռնկած է թուրքերու հետ կռուելու փափագէն ու կորոշէ դեռ հետեւեալ օրը կամաւոր գրուիլ: Ան նոյնիսկ բոլորին ալ ձի տալ կխոստանայ, հետիոտն չքալելու՝ նաեւ աւելի շուտով թուրքերը հալածելու համար: Սակայն, տէր հայրը կմրսի ու տուն կերթայ, իսկ զինուորները կուտեն չոր հացի կտորը ու գիշերը *պաշը-պօզուք*ներու յարձակումին սպասելով կանցնեն:

Առաւօտուն, երբ զինուորները շարք են կազմած, ու կպատրաստուին ճամբայ ելլելու, մի քանիներ կյիշեցնեն տէր հօրը նախկին գիշերուայ որոշումը ու կհրաւիրեն զինքը միասին երթալու: Իսկ ան իր սպիտակ մօրուքը կմատնանշէ ու վրդովուած կբացատրէ, թէ զինով է եղեր...

Վաշտը ճամբայ կելլէ ու շուտով մառախուղը կծածկէ զայն: Զօրասիւնը արդէն Պօլսէն Սելանիկ տանող երկաթուղագծին վրայ է: Անոր հետ միասին կերթայ նաեւ իրետանիի ու պաշարակիր կարաւանը:

Նեղ ճամբան կնեղէ կարաւանը ու ան շատ դանդաղ կընթանայ, յաճախ կանգ կառնէ եւ հագիւ թէ մէկ քիլօմէթր ճամբայ կկտրէ մէկ ժամուայ մէջ:

Ճամբէն դէպի աջ կերելի յունական *Քըրքա* գիւղը հրդեհուած ու կողոպտուած: Անոր աւերակները տխրօրէն կանգնած կմնան իբր համր վկաներ: Միշտ այսպէս դանդաղ ու դժուարին կշարունակէ ճամբան, մինչեւ որ կհասնին *Ին-Տրէ* ու կմօտենան Քըրքայի ու *Տրէ-Աղաժ* միջեւ գտնուող առաջին թիւնէին:

Զօրամասին առաջին վաշտը արդէն մտած է թիւնէլէն, երբ հրացանի խմբական պայթիւն մը կցնցէ բոլորը:

Այն գաղափարը կունենան, թէ թշնամին դարան է լարած: Առաջին պայթիւնէն անմիջապէս վերջ կյաջորդէ երկրորդը, երրորդը... այժմ անոնք, որոնք որ թիւնէին մէջն են՝ ետ կընկրկին կաւրեն շարքը եւ

այսպեսով կաւելացնեն անկարգութիւնը, որը խուճապի մը փոխուելու կձգտի:

Առանց որ եւ է հրամանի կսկսի հրացանածգութիւնը մը ի պատասխան այս պայթիւններուն, որոնք բարձունքէն կուգային: Ձիերը, սայլերը, հրետանին ու հետեւակազօրքը իրար կխառնուին ու բոլորն ալ անստուգութեան մէջ կիյնան: Իսկ հրացանածգութիւնը կսաստկանայ աւելի եւ կձգտի իսկական ճակատամարտի փոխուիլ, որը շատ զոհեր պիտի խլէ...

Այս ճակատագրական վայրկեանին փոխ-տեղակալ Գարեգին կարգի կբերէ վաշտը ու կառաջնորդէ զայն առաջին պայթիւնին եկած ուղղութեամբ, սուինները հրացաններուն անցուցած զինուորները շղթայանման կտարածուին ու կմագլցին զառիվերէն՝ պատրաստ կռուի...

Եւ ի՞նչ:

Մի քանի թուրք պաշը-պօզուքներ, ոչ-շարքային վաշտին վստահուած, փորձեր են փախչիլ: Եւ մեր զինուորները անոնց ետեւէն հրացան են արծակեր, որը այսպիսի անկարգութիւն մը ստեղծեց:

Այս թիրիմացութեան լուրը շուտով կհասնի «կռուողներուն» ականջին ու կարգ կանոնը կրկին կվերահաստատուի առանց նոյն իսկ փամփուշտ մը արծակուելու հայ վաշտին կողմէ:

Ճամբան կշարունակուի:

Երկրորդ թիւնէին զօրասիւնին ճակատի մասը անկարգութիւն մը կտիրէ: Առջեւի շարքերը ուժգնօրէն ետ կընկրկին, բայց կելլեն դիրք բռնելու յարմար վայր մը փնտռելով: Աղմուկ եւ խառնակութիւն կտիրէ, որուն մէջէն կանչեր կլսուին «թուրքեր, թուրքեր, թիւնէին մէջ թուրքեր կան...»:

Հայկական վաշտը իր հրամանատարին եւ խմբապետին առաջնորդութեամբ կմտնէ մութ թիւնէլէն ներս, մինչեւ որ անոր յառաջխաղացումը կկասեցնէ տարազնուած մնացորդներով գծէն ելած վայրաշարժ մը: Տերեկը չքանալու վրայ է, երբ մթնոլորտը կճեղքուի վայրաշարժի մը սուլիչէն:

Պատօմա կայարանը: Այժմ ան լքուած է թուրքերէն եւ երկաթուղագիծը մինչեւ Տէտէ-Աղաճ կօգտագործուի մեր պաշտօնեաներէն, որոնք պուլկար զինուորներուն համար անհրաժեշտ մթերքներ կփոխադրեն այդ գծով:

Շոգեկառքը հաց կբերէ բոլորին, բայց կամաւորները ի զուր կակնկալեն իրենց անօթութիւնը յագեցնել:

Երէկ հացը երեքի բաժնուած էր, իսկ այսօր՝ հինգի:

Գնացքը կշարունակուի դէպի **Տրէ**: Ուշ գիշերին զինուորները կմտնեն պուլկարական մեծ գիւղը Տէրվէնտ, ուր եւ կմնան: Այս գիւղին բնակիչներն ալ փախեր են սպանդի սարսափէն: Փոքրամասնութիւնը, որը հոս է, վերադարձեր են հազիւ ժամ մը առաջ, եւ տուներէն շատեր կմնան փակ եւ թափուր: Երկար թափառումներէ յետոյ յոգնած, անօթի եւ

անճրեւէն ու գետը անցնելէն թրջած զինուորները գիշերելու կտեղաւորուին: Նուշ կուտեն, որ շատ առատ է հոս ու գիշեր կանցնեն հետեւեալ օրը կռուելու պատրաստակամութեամբ:

Երբ նոյեմբեր 13-ին առաւօտը բացուեցաւ եւ զինուորները գիւղէն դուրս ելան՝ անոնց առջեւ պարզուեցաւ սարսափազդու տեսարան մը: Դաշտը ամբողջ արիւնհի լիճեր ու դիակներով ծածկուած:

Բոլոր այն Պուլկարները, որոնք ճողոպրած էին թուրք զինուորներու խժոժութիւններէն՝ մօտակայ թուրք գիւղերու բնակիչներէն էին սպանուած:

Դիակներ՝ գազանային կերպով խոշտանգուած, իւրաքանչիւր քայլափոխին: Քիչ հեռու կոյտ մը կբարձրանայ: Ձինուորները անոր կմօտենան՝ ամենավայրագ ձեւով մահացուցած էին ամբողջ ընտանիք մը, ծեր հայր մը, իր երկու տարիքոտ որդիներով:

Անոնց վրայ, ձեռքերը խանձարուրէն դուրս, մատերը ծալլուած ու աչքերը պաղած, անորոշ վախի արտայայտութիւնը դէմքին, նորածին մը...

Ողջ մնացած գիւղացիներ այժմ կողբան ծանօթ դիակներու վրայ, իսկ զինուորներուն եւութիւնը համակ կեռայ զայրոյթով, վշտագին ու վրեժի ծարաւ:

Չարագործները հեռու չեն ու ճամբան անոնց գիւղերէն կանցնի: Տուր-ալի քէօյ, Տուանճալը ու Տուկանճը՝ այս այն թուրք գիւղերն են, որոնք պուլկար բանակին առաջապահի ետին անպաշտպան պուլկար բնակչութիւնը ջարդեցին:

Մի քանի հրացաններ կպայթին, առաջին գիւղը պաշարուած է, անոր մէկ ծայրէն ուժգին բոց մը կբարձրանայ: Պայթիւնները կաւելնան, իսկ բոցը կբարձրանայ աւելի վեր, աւելի լուսաւոր: Մի քանի վայրկեան վերջ կրակախառն մուխի թանձր գունդեր կբարձրանան այդ տեղը, ուր ոտք դրած էին եւ *չօվինիստ* կատաղութեան *ֆանատիկոս*ներ:

Փլուզումներու դժոխային աղմուկին մէջէն անտանելի տաքի եւ օդի մէջ թռչող զնդակներուն տակ, որոնք պահուած են եղեր այրող տուններուն մէջ, զինուորները առաջ կընթանան պատժելու համար չարագործները եւ ուրախացնելու երեկուայ գերիները:

Չալօրէն գիւղէն անտառը փախած պուլկարները կվերադառնային իրենց օճախները, երբ զինուորները *Տուրլու-Տրէն* կանցնէին եւ կթռէին Քարլու տէրի բարձունքներէն կանգ առնելու համար Օսմանճիկ գիւղը, որը նոյնպէս ամայի է բոլոր պուլկար գիւղերու նման:

ԵԱՎԵՐ ՓԱՇԱՅԻ ԳԵՐԻ ԲՈՆՈՒԻԼԸ

Նոյեմբեր 15-ին, վերջապէս, պէտք էր պսակուէր նոյն ամսուն Պալքան Թօրտսիի վրայ տարուած յաղթանակը թշնամիին դէմ: Ութը օր է արդէն մինչ *Քըրճալի* զօրախումբը յամառօրէն կհետեւի նահանջող

թշնամիին քայլերուն ու նոյնքան օրերէ ի վեր ալ զինուորները ալ աւելի զրկանքներու դժուարութիւններու կենթարկուին: Կատաղութիւնը այժմ իր թափին մէջէն է ու ամէն ոք որոշած է այդ օրը վերջ դնել այլեւս թշնամիին յամառութեան:

Ջերմիկ աշնանային առաւօտին բացուելուն վաշտը ճամբայ կելլէ դէպի թշնամիին առաջին դիրքերը: Ան որոշուած է կռուի համար եւ ամբողջութեամբ շղթայանման տարածուած արագօրէն կյառաջանայ, որոշած է յաղթանակը տանիլ ու կանգ չառնել նոյն իսկ եթէ թշնամին զիրենք մահաբեր կրակով դիմաւորէ: Երեւան հանելու համար հաւանական թակարդներ, վաշտին հրամանատարը հետախոյզներ կուղարկէ առջեւէն, որոնք թշնամին փնտռելու յափշտակութեան մէջ այնքան կհեռանան, որ կարելիութիւն չըլլար ընդունուած ազդանշանները տալ իրար... Իսկ զինուորները կհետեւին իրենց հրամանատարին եւ խմբապետին, որոնց վրայ այն հաւաստիքը ունէին, թէ զիրենք դէպի յաղթութիւն կտանին:

Արեւը կբարձրանար երկնակամարին վրայ, երբ վաշտը կհասնի *Թէթ* գիւղին բարձունքներուն առջեւ, ուր եւ կգտնուին թշնամի առաջին դիրքերը: Բոլորն ալ վեր կմագլցին, առանց փամփուշտ իսկ արծակելու, պատրաստ, սակայն, պատասխանել թշնամիին եթէ դիմաւորէ:

Քիչ մը վերջ այս վերջինը կբաշտուի դէպի Մերհամլը գիւղը, որ եւ վերջնականապէս պաշարուեցաւ: Ճակատին ու կողմերուն բոլոր բարձունքներուն վրայ մեր զինուորները տեղ են բռնած, որոնք աջ ու ձախ թեւերը կմօտեցնեն մինչեւ գետեզերքը լայնօրէն տարածուած, անանցանելի եւ նեղ կամուրջ *Մարիճա* գետին, որը կամբողջացնէր պաշարման շղթան: Մեր հրետանին դիրքեր գրաւած, իր թնդանօթները դէպի գիւղ դարձուցած էր: Թշնամին յանձնուեցաւ:

Երեք ժամէ աւելի Մէհմէտ Եավէր փաշայի 10 հազարոց զօրաբանակը զինուորներուն առջեւէն կտողանցէր: Բայց զինուորները ուրախ կերեւէին եւ նոյնիսկ գոհ: Անոնք վստահ էին, թէ ճշմարիտ ասպետներու կյանձնուէին եւ գոհունակութեամբ կանցնէին յաղթանակներու առջեւէն, լաւ հագնուած, կշտացած ու հանգիստ դադարի յոյսով, պատերազմի սարսափներէն հեռու:

ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՕՐՈՒԸ ՆԵ ՎԵՐՋ

Յաղթական այժմ ճամբայ կելլեն անկամուրջ գետերու ու անանցանելի ցեխերու մէջէն դէպի պուլկարական **Ք. ՎարդՖ գիւղը**, որուն բնակիչները նոյնպէս փախած են:

Հանգիստը, որքան որ ալ անհրաժեշտ ու փափաքելի եղած ըլլայ՝ իր անախտոժ կողմը ունէր, այն իմաստով, թէ կօզնէր ստամոքսին պահանջներուն աւելնալուն: Ան այլեւս չի խաբուիր նուշով ու խաշած եգիպտացորենով, այլ ստիպողականօրէն հաց կուզէ: Միայն միս նոյնպէս անկարելի է ուտել առանձին: Փորի հիւանդութիւններէ կտառապին գրեթէ բոլորը, իսկ ջերմը ու գլխի ցաւը տրամաբանական հետեւանքներն են յոգնածութեան եւ յաճախակի անօթութեան:

Ահա թէ ինչ^{ու} զինուորներուն առաջին հոգը հացն է: Գիւղացի տունէ մը գտեր են պարկ մը ալիւր ու թւերնին են սօթտեր թխելու ու եփելու: Սակայն, որովհետեւ անոնց կարողութիւնները անկատար էին, որովհետեւ միջոցներ կպակսէին եւ գլխաւորապէս, որովհետեւ հետեւեալ օրը արշաւանք կար, որուն պատճառով հացը պէտք է կարելի եղածին չափ մեծ արագութեամբ պատրաստուի, իբր արդիւնք երեւան կուզայ տծել եւ անհամ խմոր մը: Սակայն, անօթութիւնը բժախնդիր չէ ու անոնք, որոնք ուէին այդ խմորէն կուշտ ու երջանիկ են:

Բարեբախտաբար կամ ոչ, երբ հանգիստի մը անհրաժեշտութիւն ամենէն աւելի կզգացուէր, զինուորները պէտք էր ճամբու պատրաստուէին: Երկու ժամ կպասսեն մեկնումին պահը, մինչեւ որ լուր կբերեն, թէ հետեւեալ օրուայ յետաձգուած է ճամբորդութիւնը:

Նոյն պայմաններու տակ անցաւ եւ այս նոր շարունակութիւնը «հանգստին» ու կրկին ճամբորդութիւնը կյետաձգուի հետեւեալ օրւան:

18 նոյեմբեր: Իւրաքանչիւրը մէյ մէկ հաց կստանայ այդ օրը ու կամաւորները ճամբայ կելլեն: Իրենց Սօֆիայէն ելնելուն ի վեր կամաւորները քալած էին 530 քիլօմէթր ճամբայ երկու օրուայ՝ **միակ** հանգիստով մը Կիւմիւրճինաի մէջ:

Նոյեմբերի ցուրտ գիշերին կպառկին բացօդեայ եւ կամ **Սերմենլի** գիւղին աւերակներուն վրայ, իսկ հետեւեալ օրը յունական աւերուած **Չելիօս**, **Քարա-պունար Տիկալօս** եւ ուրիշ գիւղերէ անցնելով՝ շրջապատուած լայնածաւալ թթենիի պարտէզներով, որոնք յայտնի կընեն այս տեղի մետաքսի մշակոյթը, զինուորները կմտնեն **Սօթլու**:

Մեծաթիւ յոյն բնակչութիւնը պատրաստութիւններ էր տեսած յոյն զինուորները դիմաւորելու հանդիսաւորապէս: Բոլոր տունները յունական դրօշակներով էին զարդարուած, իսկ քաղաքամուտին բարձրացուցեր էին խոշոր յաղթական կամարներ, վրան բարեմաղթութիւններով ու գովասանքներով իշխան Կտրկիոսին ու անոր **Էլզօններուն**:

Սակայն, երբ ժողովուրդին յայտնի եղած էր, թէ պուլկար զինուորները պիտի գային, այն ատեն բառ մը կպատկի բերնէ բերան ու **շովիմիստ**

հոգիներէ ներս հիասթափում կ'ծնցնէ «Վուլկարոս» բառը: Շտապով կբարեփոխեն յաղթական կամարը, իսկ տուները յունական դրօշին կողքին կգետեղեն եւ պուլկարականը ի նշան անշուշտ անբակտելի միութեան: Որքան որ ալ սակայն մեծ եղած ըլլար տեղացի յոյներուն փափագը հանդիսաւորապէս դիմաւորելու եղբայրական բանակը՝ անոնց **շովինիզմը** կխեղդէր ամէն ուրախութիւն: Պճնագարդուած քաղաքին արտաքին փայլը կմնար անշէն ու անհաճոյ փակ տուններուն, խանութներուն ու ամայի փողոցներուն ի տես:

Տեղացի բնակիչներ, որոնք քաղաքին մէջ կերթելէկէն, մատի վրայ կարելի էր համրել զանոնք, իսկ մնացեալ մեծ մասը իրենց տուները փակուած էին: Համբերող, ոչ բժախնդիր ու քաղաքավար կամաւորները կյարգեն տեղացիներուն հանգիստը ու կմնան գիշերել դպրոցի սենեակներուն մերկութեան մէջ, հիւրամերժ տանտէրերուն մօտ չպարտադրելու համար ինքզինքնին: Ձիւնուորներուն տեղաւորուելէն յետոյ յոյն բնակչութիւնը կարծես հանգիստ շունչ առաւ: Սի քանի տուներու դռները բացուեցան, իսկ խանութներու մօտ փոքրիկ պատուհաններ բացուեցան, ուրկէ ժողովուրդը գինի, սիկառի թուղթ ու ծխախոտ կծախէր չլսուած բարձր գիներով:

Իսկ զինուորները, որոնք վերջին շաբթուայ ընթացքին չէին կշտացած ոչ իսկ անգամ մը, այժմ կզգան, ամէն անգամէ աւելի, հացի անհրաժեշտութիւն: Ու իսկապէս, անմարդաբնակ տեղերէ անցնելու միջոցին, որ անօթութիւնը սովորական բան մըն է, անոնք կտոկային: Հոս սակայն, 10.000-նոց քաղաքին մէջ, որ մասնաւորապէս հաց է պատրաստուած զինուորներուն համար, անօթի մնալը անբացատրելի բան մըն է եւ նոյնիսկ գայթակղեցուցիչ: Վաշտին հրամանատարը մատակարարիչ մարմինէն պահանջեց անհրաժեշտ քանակութեամբ հաց: Այս վերջինը զրկեց զինքը իր օգնականին, այն ալ զբաղուած ըլլալով ուրիշ տեղ, զինուորները կսպասեն իրենց անօթութիւնը յագեցնելու: Այս անկարգութեան համար վաշտին հրամանատարը բողոքեց զօրամասի հրամանատարին մօտ, որը անմիջապէս կարգադրութիւններ ըրաւ այդ մասին, սակայն առանց որեւէ արդիւնքի: Ձիւնուորները այդ գիշերն ալ անօթի անցուցին:

Հետեւեալ առաւօտուն կաթսաներուն մէջ տաք ու ախորժահան ապուր կայ պատրաստուած մտ: Ժամը 6-ի մօտերը կստացուի եւ հաց, սակայն միեւնոյն պահուն որոշուած ըլլալով ճամբան շարունակել՝ զինուորները դարձեալ չեն կրնար ճաշել: Ու դարձեալ անօթի շարքի մէջ կմտնեն: Իսկ ախորժելի ապուրը, ժամանակի չզոյութեան պատճառով չբաժնուած, փոսի մը մէջ թափուեցաւ, շուներ ու խոզեր կերակրելու: Ձիւնուորները դարձեալ կսպասեն, ժամէ մը աւելի, մինչեւ որ ճամբայ ելլեն:

Ամէն ոք պիտի դժգոհէր այսպիսի կարգադրութիւններուն ի տես, երբ ժամանակի չզոյութեան պատճառով կշարունակուի վաղուց անօթի

զինուորներուն անօթութիւնը, եւ ի զուր կստիպեն զանոնք սպասել ժամերով:

Դժգոհութիւնը սակայն խուլ կմնայ: Անոնք կամչնան ոեւէ զրկանքի դէմ զայրոյթ յայտնել՝ բան մըն ալ աւելի: Անոնցմէ շատեր բոլորովին բոպիկ են, եւ կամ ծակ կօշիկներ ու ճանկըտուած տրեխներ ունին: Սակայն, անոնք կշարունակեն գործը, որուն համար երդում են տուած, թէ ինքզինքնին նոյնիսկ պիտի զոհեն:

Ճամբուն վրայ կարելի էր տեսնել իւրաքանչիւր շարքի մէջ զինուոր մը անհարթ հողին վրայ կոխելէն: Իսկ *Տիւօթքա* մօտենալուն բոլոր ականատես ալ եղան յուզումնարիթ ու քաղցր տեսարանի մը: Ընկեր Գարեգին հանեց գուլպաները եւ մերկ ոտքերով մոյկերը անցուց: Իսկ գուլպաները տուաւ բոլորովին բոպիկ զինուորի մը, որու ոտքերը վերքերով ծածկուած էին, թեթեւցնելու համար, քիչ մը գէթ, անոր ցաւերը:

Տերեկէ վերջ, նոյ. 20-ին, զինուորները յունական *Քարա-պէլի* գիւղը կմտնեն: Մինչեւ իրիկուն անոնք նոր տրեխներ կպատրաստեն իրենց համար: Հոս կբաժնուի նաեւ *Սօֆլուն* մնացած հացը, որով ժամանակաւորապէս վաղուցայ անօթութիւնը կյազենայ, իսկ յետոյ զինուորները զետեղուեցան գիւղի երեք տուներուն մէջ, ուր գիշերեցին մերկ տախտակամածերուն վրայ, սակայն պատսպարուած գոնէ անձրեւէն, որը բոլոր գիշեր տեղաց:

Հետեւեալ օրը, մառախլապատ ու խոնաւ առաւօտով, կարաւանը շարունակեց իր ճամբան դէպի *Ուզուն Քօթրի* քաղաքը: Եւ այժմ, անոնք, որոնք, ոչ այնքան հանգստաւետ տրեխներէն ունին, երկ իրենց իսկ ձեռքով պատրաստուած, ճշմարիտ երջանիկներ են: Իսկ մնացեալները, գէթ մասամբ մը պաղ ցեխէն պաշտպանուելու համար, կփաթթեն սրունքներնին ամեն տեսակի քուրջերով եւ այսպէս կհետեւին արագօրէն առաջ շարժող վաշտին: Քիչ մը ժամանակ վերջ, Տիւօթքա քաղաքէն մաս մը կյայտնուի անոնց նայուածքին առջեւ, գեղեցկօրէն զետեղուած ու պաշտպանուած մի քանի բարձունքներով: Սակայն, հոն կարելի չէ երթալ, որովհետեւ *խօւէրա* կայ, ու զինուորները կանցնին զայն, դժգոհ հետաքրքրութեամբ:

Անտառին մէջէն կարաւանը կհետեւի երկաթուղագծին, ուսկից զօրապիւնը կբաժնուի *Սարիցայի* վրայ նետուած հսկայ երկաթ կամուրջին մօտ: Փոքր հանգիստ մը յետոյ, *Քաշ-քօի* մօտ, անվերջանալի ու ցեխոտ քարուղին կխլէ վերջին ոյժերը կամաւորներուն, որով դժուարութեամբ հասան *Ուզուն Քօթրի* ի հին ու երկար կամուրջին քով, զոր անցնելով մտան քաղաք: Հոս փափագուած հիւրեր էին անոնք: Հայ բնակչութիւնը զիրենք անհամբերութեամբ կսպասէր ու այժմ կդիմաւորէ զիրենք հիացիկ երգերով, սրտագին բարեմաղթութիւններով ու անկեղծ ուրախութեամբ:

Իսկ դրօշակները այնպիսի յարգանք ու ակնածանք կներշնչեն հին օրերու ժողովրդական փառքին յարութիւն առած խորհրդանշանը,

այնպիսի հպարտութիւն մը կարթնցնէ անոնց մէջ, որ շատերու աչքերը արցունքով կթրջուին:

Վաշտը կգետեղուի հայ տուները, ուր տանտէրերը ամէն ջանք կթափեն, վարձատրելու համար տառապած ու պարտասած հիւրերը՝ երկար ճամբորդութեան բոլոր գրկանքներուն փոխարէն:

Սակայն, այս ուրախութիւնը կարճ տեւեց:

Հետեւեալ առաւօտուն կարաւանը շարունակեց իր ճամբան դէպի *Քէշան* եւ յոգնած զինուորները արդար նախանձով կնային կամաւորներու այլ զօրամասի մը, որը քսան օրերէ ի վեր հանգիստ է հոս, առանց ապրած ըլլալու ճակատամարտի ու զինուորական գնացքի ծանր փորձութիւնները:

Իսկ այժմ, երբ բոլորին ալ յայտնի է ժամանակաւոր հաշտութիւնը, արդար է հանգիստ տալ նաեւ անոնց, որոնք աշխատեցան այս հաշտութեան կնքումին:

Այսպէս կխորհրդածէին ոմանք, սակայն երբ ճամբայ ելնելու վայրկեանը հասաւ՝ շտապեցին իրենց դրօշակներուն տակ շարք բռնել:

Նոյնանման խոնավ ու մառախլապատ առաւօտը կնախատեսէ նոյն գրկանքները, որոնք այս օրն ալ պիտի տարուին:

Նոյն ցեխոտ քարուղին, որուն վերջը կծածկուի հեռաւոր հորիզոններու տակ, մշուշով քօղարկուած: Ֆիզիկական ուժի սպառումը մեծ է ու շուտով բարեկարգ զօրասիւնը կտարածուի: Ամբողջ ճամբուն երկայնքին կտեսնուին զինուորներ, որոնք մեծ դժուարութեամբ կթալեն ու կմտածեն այս անվերջանալի տառապանքներու մասին: Յոգնած նայուածքը կյածի մառախլապատ տարածութեան վրայ: Եռանդը մարած է, թուլացած, իսկ ֆիզիկական ոյժերը վերագտնելու յոյսը չքացած: Այդ օրն ալ անոնք ճամբայ կելլեն միայն 40 հացով, 200-է աւելի մարդու համար: Սակայն, անոնք ալ բաժնուած են այլեւս՝ ենթադրելով, թէ բոլորն ալ մէյ մէկ հատ պիտի ունենան: Այս կացութեան մէջ անկատար պարտականութեան գաղափարը միայն ետ կկեցնէ ոմանք անձնասպանութենէ:

- Այնպէս ալ կեանք չկայ, այնպէս ալ,- կըսէ մին իր ընկերոջ: Բայց գէթ ճակատամարտ մը եւս սպասենք, ապա վրժմիս լուծած մեռնինք:

- Ընկեր Գարեգինը հաց կբաժնէ,- կգոչէ ուրիշ մը:

Եւ ճիշտ էր: Երբ բոլորն ալ այլեւս ուժասպառ էին եղած, իսկ ճամբան դեռ երկար էր, վաշտին հրամանատարը գաղափարը կյղանայ զինուորներուն տոպրակներէն հաւաքել եղած հացը ու հաւասարապէս բաժնել զայն, փոխանակ ոմանք ամբողջ հաց ունենալու եւ ոմանք՝ բնաւ: Հացի բաժանումը եռանդ ստեղծեց եւ պահ մը մոռացում անյուսութեան:

Այժմ բոլորն ալ փիլիսոփայ են դարձած ու կխօսին համամարդկային երջանկութեան մասին՝ ծաղրելով ոմանց ինքնասիրութիւնը ու գովելով ուրիշներու մարդասիրութիւնը, որոնք կամովին իրենց հացը կուտան բաժնուելու բոլորին ու կրկին կշարունակեն դէպի *Քէշան*, զոր կփնտռեն

իրենց յոգնած նայուածքներով: Երեկոյեան խաւարը այլեւս կխառնուի
ճօսք մշուշին, իսկ մզկիթներու *միճարտները դեռ չեն երեւիր:*

Կգովանայ: Երկնակամարին վրայ չեն պլպլար աստղեր ու լուսին չի
փայլեր: Իսկ խաւարը ալ անելի կթանձրանայ ու սպառումի մօտ ուժերով
զինուորները կշտապեն առաջ:

- Մինչեւ ե՞րբ արդեօք պիտի քալենք միշտ այսպէս,- հեւալէն
կհարցնէ իր ընկերոջ, մէկը:

- Ես տեղեկացայ,- կպատասխանէ միւսը,- թէ պիտի շարունակենք
քալել, մինչեւ որ հասնինք ձիաւորներէն զրաւուած վայրերը:

- Բայց այն արշաւի մէջ է եւ եթէ մենք շարունակենք միշտ այսպէս,
հոն, հազիւ թէ վաշտին կէսը հասնի:

Այս գիշեր անկարելի է մինչեւ *Քէշան* երթալ: 15 քիլօմէթր ճամբայ մը
կմնայ եւս ու զօրամասը կանգ կառնէ պուլկարական *Սալթիկ* գիւղը, ուր
մեծ դժուարութեամբ կտեղաւորուի գիւղի փոքրիկ տուններուն մէջ: 30
քիլօմէթրի ճամբորդութեան յոգնածութիւնը այնքան մեծ է, որ ոչ ոք
ուշադրութիւն չի դարձներ ստամոքսի պահանջներուն, այլ իւրաքանչիւրը
անելի հանգիստ տեղ մը կփնտռէ գիւղական յարդանոցներուն ու
ախոռներուն մէջ, քունի խաղաղութեան մէջ իյնալու համար:

23 նոյեմբեր: Այս կամաւորներու Սօֆիայէն Ելնէլնուն երկրորդ
ամսուն առաջին օրն է, նունպէս եւ յորմէ յետէ շարունակական լարումի մը
մէջ կկրեն դժուարութիւնները պատերազմին:

Աշնանային խոժոռ առաւօտը կխեղդէ ամեն ուրախութիւն, եւ երբ
վաշտը կուղղուի դէպի *Քէշան*, պաղ ու սուր հովը կխարազանէ դէմքերը
անձրեւի կաթիլներով, որը կարծես ըստ սովորականին կսկսի տեղալ:

Կատարեալ ուժասպառունը սակայն Պալաիք գիւղին մէջ տեղի
կունենայ: Հոս անհրաժեշտ էր ժամէ մը անելի սպասել անպատասպար ու
աներդիք: Ճամբան կշարունակուի, սակայն յոգնութիւնը կկատարէ իրը:
Ձիւնուորներէն շատեր ետ կմնան իւրաքանչիւր քայլին ու երբ վաշտը
ցերեկէ վերջ *Քէշան* կմտնէ՝ ան 40 հոգիէ անելի չի համրեր իր մէջ:
Մնացեալները վերջէն կուզան՝ մի առ մի: Քաղաքը կիսաւեր ու կողոպտ-
ուած: Ժողովուրդը, որը զինուորներուն հետ կվերադառնայ իր բնակավայ-
րը, ինքը արդէն կարիքի մէջ ըլլալով՝ չի կրնար հիւրասիրել զանոնք:

Կիսավաշտը կտեղաւորուի հայոց վարժարանը, իսկ մնացեալ մասը
զետեղուած է կիսովին ավերուած շէնքերու մէջ, որ աղտոտութեան ու
գարշահոտութիւն կտիրէ եւ ուր ամենատարրական կարելիութիւնը նոյն
իսկ կպակսի մաքրութիւն պահելու: Հազիւ տոպրակները վար են դրուած
կռնակներէն՝ կրկին հասակ կցցէ *հացի անհրաժեշտութիւնը:*

Հոս ալ անօթի, հոս ալ անհանգիստ: Ձիւնուորները այն համոզումով
կմնան, թէ նոր ճամբորդութիւն մը չպիտի կարենան տանիլ:

Մերժե՞ն միթէ:

Այս ամօթալի պիտի ըլլար բովանդակ հայ ժողովուրդին համար, որուն զաւակները կոտնակոխեն իրենց երդումը ֆիզիկական տառապանքներու պատճառով:

- Պիտի երթանք,- կըսէ մին,- մինչեւ որ սպառեն մեր բոլոր ոյժերը ու սկսինք ճամբուն վրայ իյնալ:

Ոմանց անտարբերութեամբ, ոմանց անձկութեամբ, օրը տարաժամեայ, անցաւ եւ գիշերը ու հետեւեալ առաւօտուն դարձեալ բոլորն ալ պատրաստ են ճամբայ ելլելու:

Ձօրամասը սակայն հոս կմնայ հանգիստի:

- Որքա՞ն ժամանակ,- կհարցնէին վաշտապետին:

- Կամ երեք օր կամ երեք շաբաթ: Ձինուորները համաձայն են թէ մին եւ թէ միւսը ընդունելու:

Սակայն, անոնց հաւատալը չի գար, թէ կարելի է տեղ մը ձգեն գիրենք երեք շաբաթ շարունակ, ու այս իսկ պատճառով աւելի ընդունելի կգտնեն առաջին ենթադրութիւնը:

- Երեք օր հանգի՞ստ, այս յաւիտենակութիւն մըն է,- կբացականչէ մին:

- Իսկ հաց պիտի ունենա՞նք,- կհարցնէ ուրիշ մը,- որուն չի հետաքրքրեր հանգիստին ժամանակամիջոցը:

- Ամէն ինչ առատօրէն պիտի ըլլայ,- գայթակղեցուցիչ շեշտով մը կհանդարտեցնէ երրորդ մը,- որը չի հաւատար, թէ գէթ երկու օր շարունակ պիտի կրնայ կշտանալ:

Այս օրը սակայն հանդարտ կսահի: Տերեկին իւրաքանչիւրին կէս կէս հաց կբաժնեն, իսկ իրիկունը մէյ մէկ: Այս վերջինը հակառակ անոր, որ օթեկ էր, թրջած ու մգլտած, զինուորները գայն կընդունին իբր առաջնակարգ, իսկ ոմանք ալ կպատմեն նոյնիսկ, թէ հացը ախորժահամ է՝ զատկական կարկանդակի նման:

Քէշան տեղաւորուելուն երրորդ օրը կստանան նաեւ տաք սնունդ միսէ՝ ճաշի ու ընթրիքի: Հոս աւելի երկար պիտի մնան ու նկատի առնելով **խօտրայի** պատահած դէպքերը, զինուորները կփոխադրուին աւելի հանգստաւէտ ու մաքուր բնակարաններ:

Ամէն օր առանց կլիմայի քնահաճոյքներուն ուշադիր ըլլալու զինուորները իրենց հրամանատարին կհետեւին կաղինի անտառը, քաղաքէն դուրս, ուր կսորվին կռիւի **թօղին**, **թէքնիք** ծանօթութիւններ զէնքի գործածութեան մէջ եւ տարրական ամրոցաշիւթիւն, իսկ տօն օրերը երգեր կսովորին, խաղեր եւ կամ կշրջապատեն ընկեր Գարեգինը, որմէ կխնդրեն պատմել իրենց Հայաստանի, Կովկասի մասին...

Ան կպատմէ, իսկ անոնք մտիկ կընեն յափշտակութեամբ իրենց հայրենիքի գեղեցկութեան ու տառապանքներու մասին, որը 700 տարիէ աւելի կհեծէ թրքական լուծին տակ:

30 նոյեմբեր, ցերեկին, անակնկալ վտանգ կսուլեն:

Ամէն տեսակի ենթադրութիւններ ծնունդ կառնեն այդ պահուն:

- Պատերազմ կսկսի:

- Թուրքերը մօտ են ու մենք կռուի պիտի մտնենք:

Սակայն, ոչ ոք չի տարուիր այս ենթադրություններով, այլ կշտապե աւելի շուտ պատրաստուիլ: Միայն 10 վայրկեան ժամանակամիջոցի մը մէջ շարք մտած վաշտը կյայտնուի *Ուզուն Քէօրրիի* քարուղիին վրայ, կատարեալ կռուի ճամբորդութեան կազմով:

Հոս մանրակրկիտ խուզարկութիւն տեղի ունեցաւ ուսնոցներուն մէջ: Գանգատներ էին եղած բնիկներէ, թէ գողցուած իրեղէններ կային: Խուզարկութիւնը ինքնին ըստ բաւականին վիրաւորիչ է: Սակայն, այն գաղափարը, թէ ան անհրաժեշտ է ցրուելու համար ամէն տեսակի կասկածներ հայ զինուորներու պատուի վրայ՝ այս վերջինները կամովին կենթարկուին այս անակնկալ քննութեան:

Եւ ինչպէս որ ալ պէտք էր ըլլար՝ ոչ իսկ գողցուած առարկայ մը գտնուեցաւ:

Խուզարկութենէն վերջ հոս տեղի կունենայ փորձ՝ կռիւ մը:

Ջօրամասին առաջին վաշտը կգրաւ բարձունք մը, որը կտիրէ դաշտին ամէն ուղղութեամբ: Իսկ երկրորդը (հայկական) ու երրորդը (մակեդոնական) պէտք էր գրաւէին այս բարձունքը *Նա Նոժ*՝ յարձակումով: Յառաջխաղացումի ընթացքին վաշտը կներկայացնէ յարձակող զօրասիւնին աջ թելը: Յառաջխաղացումը կսկսի կիսավաշտերով՝ պատսպարուելով ցած բլրակներուն բնական ապաստանարաններուն մէջ:

Երբ աջ թելը (Ա., Բ.-րդ կիսավաշտեր) յաջողութեամբ կյառաջանայ շրջապատելու համար «թշնամի» ձախ թելը՝ երրորդ կիսավաշտը կնշմարուի եւ հրացանի կբռնուի: Կիսավաշտը անմիջապէս կտարածուի ու կպատասխանէ, սակայն կացութիւնը դժնդակ է եւ ան իր մահը կրնար գտնել, եթէ չորրորդ կիսավաշտը չգրաւէր բարձունք մը ձախ կողմէն, որը կգրաւէ թշնամի ամբողջ ճակատին ուշադրութիւնը: Այս կերպով կիսավաշտը կարելիութիւն ունի միանալու աջ թելին, որը առանց նշմարուելու արդէն շրջապատած էր «թշնամի» ձախ թելը ու ուժգին հարուածով նետուեցաւ «սուիճամարտի»: Անակնկալի եկած թշնամին, որը կեդրոնին տուած էր իր ուշադրութիւնը, այժմ կձգնի փոխել իր ճակատը, սակայն շատ ուշ: Յարձակող վաշտը արդէն կմագլցի լեռնակողէն ու մի քանի վայրկեանի գիրկնդիտառն կռիւէ վերջ բարձունքը գրաւուած է ու «թշնամին» «գերուած»:

Զինուորները երգերով կվերադառնան քաղաք, ի մեծ ուրախութիւն իրենց տանտէրերուն, որոնք վախի մէջ էին եւ հազիւ հիմա հասկցան այս օրուան վտանգին իմաստը: Իսկ ուրիշ առթիւ կանոնաւոր մարզանքէ դուրս զինուորները իրենց բնական թաղը կպահպանեն: Փոքրաթիւ հայ ընտանիքները, որոնք կբնակին հոս, կարծես նեղուած կզգան ինքզինքնին տեղացի յոյներէ: Այս վերջինները առիթ չեն փախցներ եղեր անոնց սպառնալու, թէ ասկէց վերջ հայերը պիտի հասկնան, թէ ի՞նչ է յոյն կառավարութիւնը: Տեղացի յոյներէն մին, քաղաքային յանձնախումբի

անդամներեն, արժանաւորապէս պատժուած էր Անդրանիկի կողմէ, երբ իր մաղձը կթափէր հայերու դէմ:

Այս միեւնոյն յոյճը յետոյ յայտնուեցաւ իբր առաջնորդը այն յոյն աւագակախունքին, որը թուրքերուն քաղաքէն նահանջելէն յետոյ յարձակեր էր հայ տուններուն վրայ, աւարտելու համար աւագակախին գործը թուրք պաշը-պօզուքներուն:

Յոյներու այս միտումներուն մասին ուշադրութիւնը հրաւիրուեցաւ տեղւոյն զինուորական կառավարչին՝ խնդրելով երաշխաւորել ազատութիւնը այնպէս ալ շատ տանջուած հայ ժողովուրդին: Այս բանը վնասեց յոյն բնակչութեան բարի վերաբերմունքին հանդէպ հայ կամաւորներուն, սակայն անոնք ուշադրութիւն չեն դարձներ այս նոր կացութեան, որուն մէջ ձգեց զիրենք իրենց արեւակիցներուն անոնց մատուցած ծառայութիւնը:

Այժմ կորսուած ֆիզիկական ոյժերը վերստեղծուած են ու զինուորները չափէ աւելի առոյգ են: Ասկէ դուրս անոնք ունին թրքական *եւմենիներ* ու լաթ *կէթեր*, իբր նուէր ուղարկուած մալկարացի հայերէ Անդրանիկի միջոցաւ, որը իր Մալկարայէ վերադարձին անմիջապէս մեկնեցաւ *Ռօսուքօ* այցելելու համար այդտեղի բազմաթիւ հայ գաղութը:

Դեկտեմբեր 5-ին ամբողջ քաղաքին կարգը ու հանգիստը պահպանելու գործը հայ վաշտին է յանձնուած, որ լրիւ կկատարէ իր պարտքը եւ գովեստի կարժանանայ:

Այսպէս կսահին օրերը ընդհանուր ու փոխադարձ սիրոյ մէջ, սակայն այն մեծ խաղաղութիւնը, զոր զինուորները գտան հոս, կարծես կսկսէր տանջել զիրենք, ու անոնք անհամբերութեամբ նոր արշաւանքի մը կսպասէին, մօտենալու համար թշնամիին, որը այնքան հեռու է իրենցմէ:

Շատ չանցնիր: Ճամբայ ելլելու հրաման տրուած է այլեւս ու դեկտեմբերի 13-ին վաշտը ճամբայ կելլէ արեւելքի ուղղութեամբ:

Նոր ճամբորդութեան առաջին գիշերը պէտք եղաւ անցնել *Լիզկօր* գիւղը, որը պուլկարական այս երեք գյիւղերէն՝ *Պուլկար Քէոյ* եւ *Թէսլիմ*, ամենաաղքատն է, *Մալկարայէն Քէշան* տանող ճամբու վրայ:

Դեկտեմբերի 14-ին կամաւորները բոլորն ալ առաւօտեան կանուխ կելլեն: Անոնք նոյն իսկ տաք ապուր կերած են դեռ ժամը 4-ին ու կթափառին դեռ մթաստուեր փողոցներուն մէջ գիւղին:

Հագիւ ժամը 6-ին մօտերը գօրասիւնը շարք կկազմէ ու փափագուած վայրկեանը կմօտենայ, ու կուղղուի դէպի Մալկարա:

Մառախլապատ ձմեռ առաւօտը արգելք չի հանդիսանար այն ուրախ տրամադրութիւններուն, որոնք թեւ կուտան անոնց: Ակնթարթի մը մէջ կճառագայթեն մի քանի արեւի ճաճանչներ: Կմարին դարձեալ, երեւան ելնելու համար ուրիշ տեղ մը, ուր վերջնականապէս ճամբայ կբանան իրենք իրենց ամպերու գորշ մթութեան մէջէն:

Իւրաքանչիւր քայլին աւելի կմօտենայ փափագուած քաղաքը, ու ժամանակը գեղջելու համար՝ առաջին հանգիստին զինուորները շուրջ-

պար կբռնեն: Այժմ անոնք, առաջին օրերու պէս, իրենց զինուորական կեանքին պէս, աշխոյժ են դարձեալ:

Երբ շուրջպարը իր խօսակական ընթացքին մէջն էր՝ զինուոր մը կկանգէ կոկորդալիր.

- Մի՛ խաղաք պէ՛ է՛ է՛... կերկարէ ան, իսկ մնացեալները կմարին խնդալէն, տեսնելով յաջող նմանութիւնը գիւղի մունետիկին, որը առաւօտուն հնչեղ ձայնով մը կկանգէր գիւղին մէջ «յարգ դուրս բերէք, պէ՛ է՛ է՛»:

Գնացքը կշարունակուի ու շատ չանցած կերեւին Մալկարայի մզկիթներուն փլած **զմբէթները**:

Քաղաքէն դուրս, ճամբուն երկու կողմերուն, կանգնած են արդէն աւելի անհամբերները, տեսնելու համար աւելի առաջ այն վաշտը, որը ազգային դրօշը կտանի արշաւանքներու եւ ճակատամարտներու մէջ, եօթ դարերու բռնակալին դէմ: Ձինուորները կպատասխանեն երկու կողմէն տեղացող սրտագին ողջոյններուն: Իրենցմէ շատեր ծնողք, բարեկամ կամ ծանօթներ ունին դիմաւորողներուն մէջ:

Վաշտը կքալէ, իսկ կանխայայտ դիմաւորողները կքալեն անոնց հետ միասին: Ե՞րբ սակայն, վաշտը կհասնի քաղաքին հայոց թաղը, փողոցին երկու կողմը այնքան խռնուած է բազմութիւնը, այնքան ժպտուն են բոլորը, ու այնքան եռանդով ու անկեղծօրէն կողջունեն իրենց հիւրերը, քանզի անոնց իրարու մէջ տեղի ունեցող մրցումը, ափ մը աւելի **քունֆէթի** կամ ծաղիկ նետելու համար կամաւորներուն զլխուն, կփակէ վաշտին անցքը ու այս վերջինը կստիպուի կանգ առնել...

Տիկին մը, գաղութին կողմէ, գեղեցիկ ծաղկեփունջ մը կնուիրէ փոխտեղակալ Գարեգինի: Ան բան մը կխօսի, սակայն բացականչութիւնները, բարեմաղթութիւնները ու աղմուկը այնքան ուժգին են, որ կխափանեն իւրաքանչիւր առանձին ձայն:

Ճմարիտ ուրախութիւնը չի կրնար ոչ մէկ տեսակի պաշտօնականութիւններու, արարողութիւններու եւ օրէնքներու համբերել: Խումբ մը զինուորներ վաշտին ռազմերգը կերգեն, առինքնելով ամբողջ վաշտը:

Շարժում մը կսկսի դիմաւորողներուն մէջ, ու ճամբան կբացուի մի քիչ: Կամավորները ճամբայ կելլեն, քաղաքէն դէպի դուրս, իսկ ճամբուն երկու կողմերէն կարօես զայրոյթով անոնց զլուխն **քունֆէթի** ու ծաղիկ կտեղացնեն...

Մեծ դժուարութիւնով վաշտը քաղաքէն դուրս կելլէ, ուր կմնայ մի ժամուայ հանգիստի: Ան կարծես ազատեցաւ այն բուռն խանդավառութեան պոռթկումէն, որը հագիւ թէ չխեղդեց զայն իր գրկին մէջ:

Հանգիստի համար որոշուած ժամանակը շուտով կանցնի ու բոլորն ալ կբաժնուին մալկարացիներէն: Հանդիպումը կարծ է, ժամանակը ալ աւելի, հանդարտօրէն յայտնելու համար այն հիացմունքի զգացումները, որոնք կյուզեն հայ հոգիները:

- Ցտեսութիւն, եւ շուտ տեսութիւն կմաղթեն բոլորը, երբ վաշտը կշարունակէ իր ճամբան, միշտ դէպի արեւելք:

Արագ գնացքով, հազիւ գիշերը, զինուորները կհասնին թրքական **Ինձէ Քոյ** գիւղը, ուր եւ կմնան գիշերելու: Դեռ չեն խաղաղած այս օրուայ յուզումները, ահա Մալկարայի հայոց ողջ դիմագիծը կրկին կյառնէ բոլորին աչքին առաջ:

Այսօրուայ դիմաւորող ու ողջերթի եկողները ըստ բաւականին ծխախոտ են նուիրեր զինուորներուն: Սակայն, այս անոնց առաջին նուէրը չէ: Ընթերցողը կյիշէ անշուշտ, թէ նոյն մարդիկը **Ենձի, կէթր**, գուկայայ, ճերմակեղէն ու ծխախոտ ուղարկած էին զինուորներուն, երբ այս վերջինները դեռ **Քշան** կգտնուէին:

Այնպիսի քնքոյշ յիշատակներ թողուց այս օրը հայ զինուորներուն սրտերուն մէջ, որոնց համար **«մերձապան»**-ն ու **«հօշկելտիմ»**-ը, պատկառանքով արտասանուած կիսավախ թուրքերուն կողմէ, այժմ վատ տպաւորութիւն կընէր ճշմարիտ ու բուռն կերպով յայտնաբերուած ուրախութեան վեհութեան առաջ:

Այսպիսի տրամադրութիւններով կամաւորները կտեղաւորուին գիւղի տուններուն մէջ, հանգստանալու համար ցերեկի ճամբորդութենէն: Յետեւեալ օրը, դեկտեմբեր 15-ին, դեռ արշալոյսը բացուելէն շատ առաջ, զինուորները շարք են կազմած գիւղի տուներէն մէկուն լայն բակին մէջ:

Լսած էին, թէ պատերազմը սկսուած էր դարձեալ եւ նախկին պատերազմական եռանդը կրկին կծնի, ու արեւածագին Մալկարայէն Ռօտուքօ տանող ճամբով առաջ կընթանան: Տաք ծմեռ օր: Հոս սաստիկ ցուրտը չէր ըրած ու դաշտերը ծածկուած էին նորնձիւղ կանաչութիւններով:

Երկու ժամուայ ճամբորդութենէ յետոյ վաշտը **Այճարճըք** գիւղաքաղաքէն կանցնի, իսկ քիչ մը վերջ՝ գլխաւոր ճամբէն դէպի աջ կդառնայ: Արեւը իր ճառագայթները ուղղակի կղրկէր, երբ վաշտը փոքրիկ բլրակ մը բարձրացած էր, որուն ստորոտը կգտնուի թրքական **Քրէսլի** գիւղը:

Հեռուն, **Թէքիր-Տաղ** եւ **Կանոս** լեռներուն կողերուն մէջէն, կտարածուի բաց կապոյտ երիզ մը, որը կնոյնանայ երկնի կապոյտին հետ ու կառնիքնէ նայուածքը, կարծես մագնիսէ անդիմադրելի ոյժով:

- Մարմարա՜, - կոչչէ մէկը:

- Մարմարա՜, Մարմարա՜, տեսէք Մարմարան, - կպոռան բոլորը:

Ու իսկապէս այս, Մարմարա ծովէն փոքրիկ երիզ մըն էր:

Շարժում մը կստեղծուի: Արդեօք պիտի հասնի՞նք անոր եզերքին:

Երկար ժամանակ չէ կարելի է հոս մնալ: Ծովը դէպի իրեն կքաշէ, ու երբ կրկին ճամբայ կելլեն, ուժգին է գնացքը, սակայն թեւաւոր ու թեթեւ: **Քրէսլի** ու **Եազար-Քոյ** գիւղերուն մէջէն վաշտը շարունակեց իր ճամբան:

Վերջալոյսի աղջամուղջը կքօղարկէ ծովը: Այժմ չէրելիր ան, սակայն կզգացուի անոր մերձաւորութիւնը: Հեռուն լոյսեր կալպլան: Շուտով

կինացուին ճիչերը խմբակ մը լաճերու, որոնք գիթօ, գիթօ Պուլկարիա կառնան:

Վաշտը յունական Բանատոս գիւղին առջեւն է՝ ծովուն եզերքին շինուած: Բնակիչները յայտնապէս գոհ ճամբան կլուսաւորեն լապտերներով ու անոնց ճիչերը հազիւ թէ չի խեղդեր ծովուն ալիքներուն խժտուօքը:

Ձինուորները կբաժնուին բնակարանները ու այդ գիշերը կմնան իբր իրենց տանտէրերուն սիրելի հիւրերը:

ԾՈՎԵՁԵՐՔԻՆ ՅՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին այգը, որը ողջունեց զինուորները՝ հիանալիօրէն գեղեցիկ էր: Զորիզոնը դէպի Արեւելք՝ կարծես կրակներու մէջ: Արեւին սկաւառակը կյայտնուի ծովուն վրայ, որը կգանգրանայ խաղաղ հովէն, իսկ ճառագայթները կկոտորին փոքրիկ ալեակներուն մէջ ու արեւին մէջ փայլը կցոլանայ բիւրաւոր վէտվէտեալ արեւներով: Գիւղը, բլուրի մը վրայ շինուած, որուն կողերը մինչեւ եզերքը կիջնեն, կզուարթանայ: Դեռուն, հարաւակողմը՝ կբարձրանան ժայռուտ գագաթները Սարմարա կղզիին, իսկ հիւսիսակողմը վէտվէտուն ծովուն փրփրուն եզերքին քովէն կյայտնուի Ռօտօսթոյի հեռանկարը:

Ծովեզերքը ցանցուած, պզտիկ գեղեցկօրէն ողորկ քարերով, վէտվէտուն ալիքներուն մայրական քնքոյշ համբոյրներէն, ամէն տեսակի գոյներու դիւթական խաղ մը կներկայացնէ: Ձինուորներէ ոմանք, որոնք այլեւս կշնչեն ծովու օդը, կճգնին բուռ մը հաւաքել ամենագեղեցիկ քարերէն:

Շէն ու հաճելի է հոս: Նոյնիսկ ձմեռը ուշացած է հոս ու շրջակայքը կշարունակէ հպարտանալ իր կանաչ ծածկոյթներով: Դիննայատակ աւերուած եւ կիսաւեր տնակներու տեսքն է միայն, որ վիշտ կպատճառէ:

Այս կողմերը զինուորները պէտք էր երկար ատեն մնային եւ միշտ պատրաստ՝ թշնամիին հաւանական ցամաք ելքը արգիլելու: Դետեւեալ օրը անոնք աւելի յարմար բնակարաններ կփոխադրուին: Սակայն, բնիկներուն անհանգստութիւն չպատճառելու համար, որոնց եռանդը շուտով շոգիացաւ, զինուորներէն շատեր առանց պատուհանի, խորտակուած պատերով եւ կամ կիսաւեր տանիքով տուններու մէջ մնացին: Անակնկալօրէն փողի վտանգի նշանը կլսուի: Կատարելապէս զինուած ու պատրաստակամ բոլորն ալ կշտապեն հաւաքատեղին, իսկ հոնկէ շարքով դէպի ծովեզերք: Դինգ վայրկեանի մէջ միայն անոնք կսպասեն, նայուածքնին ծովուն հեռաւորութեան մէջ մխրճուած, ուսկից պէտք էր յայտնուէր թշնամի նաւատորմը:

Ոչինչ: Յայտնի եղաւ, թէ զօրաբաժնի հրամանատարը փափագեր էր փորձի ենթարկել կռիւի պատրաստակամութիւնը զինուորներուն՝ անակնկալ վտանգ ազդարարելով: Ան շնորհակալութիւն կյայտնէ: Ապա,

գլխաւոր բանակատեղիէն հեռագիր մը կկարդայ, որու համաձայն թշնամին կպահանջէ եզեր վերադարձնել իրեն այն հողամասը, որը գրաւուած էր այնքան զոհերով ու այնքան արիւնով սրսկուած: «Սակայն ես, չեմ կասկածիր,- ըսաւ ան,- թէ ի հարկին, դուք պիտի տաք ձեր վերջին, սակայն ուժգին հարուածը թշնամիին, որը պիտի որոշէ թուրքերուն ասկէ վերջ եւրոպա բնակիլը կամ ոչ»: Ի վերջոյ, ան գնահատեց վիրաւոր զինուորները, որոնք իրենց վերքերը բուժելէն վերջ կրկին կվերադառնային վաշտին մէջ. «Այսպիսի զինուորները ամենալաւերն են ու անոնք պէտք է իբր օրինակ ծառայեն»:

Վաշտը երգելով կվերադառնայ գիւղ, ուր իր հրամանատարը կթարգմանէ դեր-գնդապետ Բրօթէկէրովի ճառը, ու ի վերջոյ հետեւեալ խօսքերը կուղղէ իր զինուորներուն.

«Պարտականութեան ազատատենչ ասպետներ: Ձեր գործունեութեամբ դուք արդարացուցիք իմ խօսքերս, Սօֆիայի երկնքին տակ արտասանուած ոչ շատ վաղուց: «Թուրքիոյ պատերազմ յայտարարած են ոչ միայն չորս, այլ հինգ ազգեր»: Ու հինգերորդը - այս հայ ազգն է, որը չունի հարիւր հազարաւոր բանակ, որուն սակայն միայն վաշտը յայտնաբերեց իր հերոսութիւնը պատերազմի դաշտին վրայ ու դափնէ պսակ հիւսեց իր դրօշակին»:

Հետեւեալ օրը կսկսուին դարձեալ կանոնաւոր դասերը՝ լրացնելու համար կռուի *թքնիք* ծանօթութիւնները, ինչպէս նաեւ զինուորներու ռզիին թարմութիւնը պահելու: Ասկէ դուրս, *Բանիզօն Բօսոսթօն* բաժնող կարճ ճամբան կարծես կդադրի գոյութիւն ունենալ:

15 հազարէ աւելի րօսօսթօցի հայութիւնը կալելածէր այն միեւնոյն զգացումներէն, որոնք մի քանի օր առաջ Մալկարայի հայերուն էութիւնը կլեցնէին:

Ամէն օր հիւրեր կհասնին տեսնելու հերոս-կամաւորները, անոնք կուգան դրօշակներուն մօտ, որոնք կժածանէին հայ մարտիկ վաշտին կողքին այն միեւնոյն թուրքերուն դէմ, որոնք ուրիշ տեղ ատելութեամբ կկոխտտեն այս սրբութիւնները:

ՊԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳԻՇԵՐ ՍԸ

Այո, թերեւս, ամենածանր լուծն է զինուորական կեանքին մէջ:

Ցուրտ ձմեռ օր մըն էր, երբ վաշտը պահակախումբին եւ եզերքին պահպանունը ստանձնեց:

Ժողովուրդը եւ զինուորները կրնան հանգիստ քնանալ այս գիշեր: Հայ վաշտը կհսկէ: Ծովեզերքի գիծը, որ 10 քիլօմէթրի երկարութիւն ունի, միացուելու համար Քունպաղըի եւ Բօսոսթօի պահակախումբերուն, գրաւուած է այլեւս:

Գիշերը կտարածէ տակաւ իր խաւարն ու լռութիւնը եւ պաղ հովը կսկսի ծակծկել իր սուր ասեղներով:

Սրճարանի մը մէջ միայն աղմուկ կայ, ուր կսպասեն երկրորդ հերթապահութեան կամաւորները, կէս գիշերէն վերջ ստանձնելու համար պահնորդութիւնը:

Ծովագերքին կիսկեն պահնորդները: Իսկ բարձունքներուն վրայ, որ նախապէս *սիկնալի* ջահեր դրուած կան, կկենայ պահակ, որը իր արժիւի նայուածքը մխրճած է հեռաւորութեան մէջ եւ կջանայ գեշերուայ խաւարը ծակել: Լուսինը կբարձրանայ պայծառ կապոյտին վրայ ու քնքուշօրէն կլուսաւորէ շրջակայքը:

Պատկերը հիասքանչ է, սակայն... աւաղ, բարակ մեկնոցը, որով հագնուած են պահակները, չի թոյլատրեր իրենց երազանքի մէջ իյնալ այն գեղեցկութեան դիմաց, ոչ ալ ականջ տալու այն կախարդական երգին, գոր խաղաղօրէն վէտվէտող ծովը լսելի կընէ:

Գիշերը կյառաջանայ: Լուսինը կվերջացնէ իր յաւիտենական ճամբան, իսկ աստղերը կալկալան, կօրօրեն գինովներու նման ու կմարին, դալուկ այգէն խաւարած, որը կյայտնուի արեւելքէն:

Առաւօտուն գիւղը կեանք կառնէ: Սրճարանները կլեցուին տեղացիներով, զինւորներով եւ սովորական աղմուկը կնորոգուի կրկին:

Դեռ կանուխէն ծովագերքի սրճարանի դրան առջեւ բուռն վէճ մը լսելի կըլլայ: Այս բանը թերեւս ուշադրութեան չարժանանար ոչ ոքի կողմանէ, որովհետեւ այսպիսի վէճեր տեղացիներու միջեւ սովորական բաներ են:

Պահակները, սակայն, որոնք գիտեն, թէ իրենց պաշտօնն է դժբախտութիւններու առաջքը առնել, կներկայանան տեղին վրայ: Վէճը յունարէն տեղի կունենայ եւ կարելի չէր անկէ ոչինչ հասկնալ, սակայն յայտնի էր այն, որ պոռագողներէն մին գինով էր: Քիչ մը վերջ աղմուկը կդադրի, գինովը կտարուի պահականոց՝ մինչեւ որ ինքզինքին գայ: Ան չկրնար սակայն իր կացութեան հետ հաշտուիլ եւ կուզէ որեւէ յայտնութիւններ ընել:

Պահակները այս մասին հրամանատարին կյայտնեն եւ ահա թէ ինչ կպատմէ Եօրկ-Լեօրի՝ այսպէս կկոչուի գինով յոյնը.

«Բօտօսթոյի գրաւումէն մի քանի օր յետոյ գիւղին ուղղութեան նաւակ մը կյառաջանար իր մէջ ունենալով երկու թուրքեր: Բօտօսթոյի զինւորական հրամանատարը անմիջապէս երեք զինւորներ կուղարկէ ձերբակալելու համար ցամաք ելլողները: Թուրքերը կձերբակալուին ու միեւնոյն նաւակով, երկու յոյներու հետ միասին, իբր թիավարող առնւած, կուղղուին դէպի Բօտօսթօ: Ժամուայ մը գնացքէ վերջ, սակայն այս ուղղութեամբ պուլկար զինւորները ծովու հիւանդութենէ կբռնուին, կզգլխին ու քունի մէջ կիյնան: Ձերբակալուածները չգտուելով այս առիթէն՝ երկու յոյներուն 20 ոսկի կաշառք կառաջարկեն անոնց օգնելու համար, որ փախուստ տան: Յոյները, որոնց անունները կյայտնէ ան, սիրայօժար կհամաձայնին, կառնեն դրամը եւ անմիջապէս նաւակը կուղղեն դէպի Մարմարա կղզին: Յաջողութեամբ կհասնին ու զինւորները կյանձնուին շոգենաւի մը ու ոչինչ յայտնի չէ անոնց բախտէն: Իսկ

Երկու յոյները կվերադառնան շատ ոսկիով, այնքան դիւրին կերպով շահուած: Եւ որովհետեւ ես գիտեմ այս բոլորը՝ կհալածեն զիս ու կսպառնան մահով»:

Անմիջապէս մատնանշուած երկու յոյները կծերբակալուին, որոնք վաճառեր էին պուլկար զինուորները: Նոր ձերբակալուածները ուրիշներ կյայտնեն, այս վերջիները նոյնպէս եւ այսպէս շարունակաբար, մինչեւ որ յայտնի կըլլայ թէ ամբողջ գիւղը գրեթէ մատ ունի այս գործին մէջ ու ծառայած թուրքերուն, իբր մատնիչներ: Հարկ դատուած ստուգումը կկատարուի ու դատը կուղարկուի զինուորական համապատասխան մարմնին:

Այս պատճառով, տեղացի յոյները ատելութեամբ կլեցուին հայ զինուորներու հանդէպ, ու առիթը չեն փախցներ անոնց դէմ գանգատ յայտնելու: Սակայն, այս ազդեցութիւն չունենար գրեթէ:

Այնքան աշակրջօրէն կհսկէր հայ վաշտը, որ բոլոր շիլ ծրագիրներ հետապնդողները, գործի անցնելէ առաջ կնայէին, հայերը պահակ չըլլան:

ՊԱՍՈՒՄԻ ՄԵՋ

Ցուրտերը կսկսին, սակայն վաշտը մատակարարուած է 100-է աւելի *շինէ*ներով ու մօտաւորապէս 70 վերարկուներով:

Անհաճոյ է միայն, գիշեր ժամանակ, հանգիստի նստիլ առանց կրակի ամէն կողմերէ ծակ տնակներու մէջ ու միշտ կռուի պատրաստ:

Անձրեւոտ գիշեր մը, գիւղին մէջ օտարոտի ազդանշան մը կծաւալի:

- Վտա՛նգ,- կմտածեն զինուորները,- ու շտապով կուղուին դէպի խրամները կռուի պատրաստ, ուր առաջւնէ գիտէին իրենց տեղերը, ցամաք ելնելու փորձի մը պարագային...

Երբ մի քանիներ կհարցնեն փողահարին, թէ ինչու կփչէ՝ ան կպատասխանէ. «փորձի համար»:

- Այո՛, մեր փողահարները միայն մէկ ազդանշան մը գիտեն ու միայն ան կփչեն՝ ըլլայ հաւաքումի, ըլլայ փորձի, վտանգի կամ ուրիշ առթիւ:

- Մէյ մը փչեցի,- կբացատրէ փողահարը,- ոչ ոք չեկաւ, երկրորդ մը՝ նոյնպէս: Ապա, թմբկահարը օգնութեան կանչեցի, ու թնդացնելու պէս տեսայ, որ հայերը կվազեն, իսկ մերիները դարձեալ չեկան:

Այսպէս կատակերգականօրէն վերջ գտաւ այս «վտանգը», որուն դարձեալ առաջինը ըլլալով՝ պատասխանեցին հայերը:

Ուրիշ օր մը, հրամանատարին ու Անդրանիկին բնակավայրը զինուոր մը կմտնէ, ու թոթովէին կպատմէ, թէ ծովը շոգեմաւերով ու նաւակներով է ծածկուած, թուրք զինուորներով լեցուն, դէպի եզերք ուղղուած: Մի քանիներ նոյն իսկ ցամաք ելած ու սկսած են կրակելու: Իսկ հեռուէն էլեքտրական լուսարձակ մը կլուսաւորէ ամբողջ ծովեզերքի գիծը:

Այս պարզապէս անհաւատալի էր: Պատուհաններէն, որոնք ծովուն կնայէին՝ լոյս չերեւիր, իսկ ծովը այնքան փոթորկոտ է, որ նաւակով ծով

իջնելը եւ կամ կամուրջ շինելը՝ դժուար էր ու վտանգաւոր: Միայն կատաղած ալիքներուն մռնչիւնին մէջէն անորոշ հրացանի ձայներ կ'սուրին: Ամէն առթիւ, սակայն հրաման կարծակուրի բոլորին ալ պատրաստ ըլլալ, իսկ Անդրանիկ, հրամանատարը եւ մի քանիներ կուղղուին հրացանածգութեան կողմը:

Եւ ի՞նչ...

Երկու հեռագրախօսէր, բաւական յունական գինի խմելէ վերջ, կվերադառնան դէպի **Քում Պաղի** եւ ճամբան, առանց երկարօրէն մտածելու, կ'արպեն իրենց **քարապիւն**ները: Գինիէն զգլխած կմերժին յանձնուիլ, նոյն իսկ իրենց հրացանները խմբակին կուղղէին: Այսպէս եւ կմնան, սպասողական դիրքի մը մէջ: Սակայն, Անդրանիկ անակնկալօրէն անոնց ետին կ'յայտնուի, կբռնէ միայն հրացանը, այս վերջինը զայն պարպելէ առաջ:

Մնացեալները կբռնեն միւսը եւ գինովները կ'յանձնուին գինուորական հրամանատարին...

Իսկ ան, այդ ցամաքահանումի մասին կ'խօսէր, սարսափելի երազի մը ազդեցութեան տակ ըլլալով ու ազատելու համար բոլորն ալ կշտապէ անմիջապէս յայտնել «իր սեփական աչքերով» տեսածը:

Շշմարիտը խօսելով՝ այս կացութիւնը բնաւ հաճելի չէր: Անդադրում խռովքներ ու անորոշութիւն, որոնց վերջը յայտնի չէ, թէ երբ պիտի գայ:

- Մէյ մը **Էտիրնէն** իյնար,- կըսէ մէկը, ու պատերազմը պիտի վերջանայ:

- Շուտով պիտի իյնայ ան: Սնունդի պահեստները բոլոր սպառած են ու գինուորներուն մէջ հիւանդութիւններ կտիրեն: Աղի կարիքը մանաւանդ շատ մեծ է: Այս բաները ինձ ձիաւոր գինուոր մը պատմեց,- կ'հանդարտեցնէ ուրիշ մը:

- Ու ամէն օր հարիւրաւորներ կ'փախչին,- կ'աւելցնէ երրորդ մը:

- Իսկ ես իմացայ թէ Էտիրնէն ինկեր է:

- Ահա՛, բայց ինչպէ՞ս: Գրաւուա՞ծ է, թէ **Շիւքրիմ** յանձնուած է:

- Գրաւուած, եւ ան ալ սուիհնամարտով:

- Ով գիտէ, Սօֆիա ըսին, թէ Կիւմիւրճիւնան վաղուց գրաւուած էր, իսկ Էտիրնէի համար կոկորդինա քերեցինք «ուրա»-էն: Կ'իշես, իբր թէ պաշտօնապէս իմացուցին մեզի անոր անկումը: Սակայն պէտք եղաւ 4 օր կռուիլ Կիւմիւրճիւնան գրաւելու համար, իսկ Էտիրնէն դեռ չէ ինկած:

Այսպէս կանցնին օրերը՝ յուզումի հսկումի եւ քաղաքականութեան մէջ: Դեկտեմբեր 25-ը քիչ մը զանազանութիւն կներմուծէ միօրինակ կեանքին մէջ անոնց:

Ծնունդի տօնը այժմ, կարծես պակսեցուցած է յոյներու **շովինիզմը**, որոնք կբանան գինիի տակառները, կ'իրաճնեն գինուորներուն ու կ'սմեն անոնց հետ միասին: Փոքր հրապարակին վրայ արդէն կդառնայ բուռն մակեդոնական շուրջապար, իսկ անջատ խումբով հայ կամաւորները իրենց

ազգային խաղերով կտարուհին ու շուտով խայտաբղետ բազմութիւն մը կշրջապատէ զիրենք հիանալու համար:

Իսկ դեռատի յոյն աղջիկները, որոնց ոչ այնքան գեղարուեստական շավվարները իբր իտէալ կծառայէին աշխարհիկ տիկիներու, հիմա «Քրիշ-Միշ» կխաղան: Ընդհանուր ուրախութեան մէջ կանցնի եւ երկրորդ օրը, իսկ երրորդին զբաղումները կսկսուին ու ամէն ինչ կընթանայ առաջուայ ճամբով:

Վաշտին հրամանատարը, որուն փլէվրիտը նորոգուած էր, 5 օրուայ արծակուրդով Ռօտօսթօ կմեկնի:

Իսկ Անդրանիկ, որը իբր հրամանատար կմնայ, շարքի կբերէ վաշտը, որուն մէջ դեռ նոր վերադարձած էին երեք հեռացողներ Քէշանէն:

Անդրանիկ կպախարակէ անպարտաճանաչները եւ կըսէ. «Այսօրնէ, անդին, այն որ կամովին կուզէ պատերազմին բոլոր զրկանքները տանիլ, թող հոս մնայ, ով որ չուզեր՝ թող երթայ իր տաք ընտանեկան օճախը»:

Շարքէն ոչ ոք դուրս չելլեր, իսկ երկչոտութեամբ ու վախկոտութեամբ ամբաստանուածները կզրկուին զենքերէ ու կամաւորական նշանակէ, ու ազատ կարծակուին:

Նոյն շաբթու ընթացքին զինուորներուն կայցելէ Ռօտօսթօյի առաջնորդ Աւլանեան վարդապետը: Մի քանի ժամ միայն կմնայ ան իրենց մօտ, ու կմեկնի հանդիսաւորապէս ճամբու դրուելով ամբողջ վաշտէն, կարճ ճառ մը խօսեցաւ, որով իր հիացմունքը կյայտնէր:

Ուխտաւորներ կշարունակեն գալ գրեթէ ամէն օր:

Նոր Տարույ օրը վաշտը շատ մը հիւրեր ունեցաւ, որոնք անոր կռիւի մէջ օծուած դրօշակը կհամբուրէին: Իսկ յունվար 3-ին Աւլանեան վարդապետ կրկին այցելեց վաշտին: Ան եկած էր միջնորդելու, թոյլատութիւն ստանալու վաշտին համար, որ ժողովրդական մեծ տօնը Ծնունդը Ռօտօսթօ անցնէ:

Հիւրերը մեկնեցան, իսկ կամաւորները անհամբեր կսպասեն, որ անցնի սա 2 օրերն ալ, երբ պիտի երթան Ռօտոսթօ, զոհացնելու համար այնտեղի գաղութին փափաքը, որը կտենչայ իր գրկին մէջ սեղմել իր միակ վաշտը:

ՀԻՐ ՌՕՏՕՍԹՈՅԻ

Յունվար 6-ին Ծնունդ էր: Առաւօտը մառախլապատ է, որուն մէջէն մանր անձրեւ մը կմաղուի: Ժամը առաւօտեան 9-ն է: Վաշտը ծալ ծալ դրօշակներով մուտք կգործէ: Այլեւս Մարմարաի այս գեղեցիկ անկիւնն ենք Ռօտօսթօ: Քաղաքամուտին քաղաքին նուագախումբը Շունի Մարիցան ալ կնուագէ: Քէրքրէներու թափօր մը փոքրիկ աղջնակներէ, սպիտակ հագուստներով երկնակապոյտ ժապաւեններով, գեղեցիկ, քնքոյշ ու անմեղ հրեշտակներու նման, ծաղկէ փունջեր կնուիրեն պրիկատի եւ դրուժինայի սպայակոյտերուն, ինչպէս նաեւ կամաւորներուն:

Նուազախումբը ժողովրդական քայլերգ մը կնուագէ ու վաշտը խրոխտ քալուածքով յուզուած հանդիսատեսներուն խիտ շարքերուն մէջէն կանցնի: Հիացումը, Ազգային դրօշակներուն ի տես, որոնք կծածանին վաշտին գլխուն վերեւ, չէ կարելի սահմանել: Պատուհաններէն, անձրեւի նման անուշահոտութիւնը կհոսի, կթռնի *բունֆէթի* եւ ծաղիկներ...:

Կամքէ դուրս եւ խրոխտ «ուրա» մը կպայթի մէկ մայթէն, կանցնի դիմաց, կվարակէ կամաւորները, կրկին կթելածէ դէպի անոնք՝ կսպասեն Մայր եկեղեցիին բակը:

Իսկ նուազախումբը կշարունակէ գոռալ ու վաշտին ճամբայ կտրուի եկեղեցի մտնելու, որը զարդարուած է, եռագոյներով՝ հայ եւ պուլկար, խորանին առջեւ դրուած են երկու դրօշակները, ու արարողութենէն յետոյ փոխ-տեղակալ Գարեգին բուռն ճառ մը կարտասանէ.

«Պուլկար ու մակեդոն եղբայրներ,

Մինչեւ մօտ ժամանակներս, երբ կկարդայի ու կլսէի Մակեդոնիոյ խմբական սպանդներու մասին ու *սիստէմաթիկ* ոչնչացումի մասին քրիստոնեայ ամբողջ գիւղերու, երբ կկարդայի ու կլսէի վայրենի հալածումի մասին, քրիստոնեայ գիտակից տարրին, ամենատարրական իրաւունքներու՝ դարոցական ու դատական կոպիտ բռնաբարումի մասին, երբ կկարդայի ու կլսէի, տառապած ժողովուրդին պաշտպաններուն զանգուածային արքորներուն մասին մակեդոնական: Վշտալի քոյրը իմ գերուած հայրենիքիս՝ Հայաստանին, կպատկերացնէի երեւակայութեանս մէջ սուրբ ու մեծ Գողգոթայի մը նման, որուն զագաթին վրայ կխաչուէր Քրիստոնեայ ժողովուրդ մը մակեդոն ժողովուրդը:

Ան, իմ երեւակայութեանս մէջ կնկատուէր առանց գարունի երկիր մը, արիւնի ու արցունքի հովիտ մը, երկիր մը սուզով պատած, որը խորհրդաւոր կերպով կհծօժէ, թէ հոս մարտիրս ժողովուրդ մը կայ, որ կպայքարի արիւնռուշտ սուլթանիզմին դէմ:

Ու այս սուրբ պատկերը խաչուած ժողովուրդի գիս դէպի իրեն կքաշէր՝ որպէս մագնիս... Եւ հոգիս կծգտէր դէպի ձեր ողբերգական ճակատագրի տէր ժողովուրդը, դէպի ապստամբ ժողովուրդը:

Այո՛, մակեդոն եղբայրներ:

Այդ ողբերգական օրերուն, այդ պայքարի սպասումի օրերուն, ես, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդը Մակեդոնիան սիրող, սիրող անոր տառապանքները ու անոր ապագայ ազատութիւնը, ձեզ հետ էինք մեր մտածումով, ձեզ հետ էինք մեր զգացումներով...:

Մենք եղբայրներ էինք, յեղափոխութեան ու ազատութեան պայքարի եղբայրներ:

Մեր ժողովուրդները եղբայրացան թուրք *էշաֆօ*ներուն վրայ ու թրքական բանտերուն մէջ: Եղբայրացան Էտիրնէի կախաղաններուն վրայ: Յիշեցէք *Սերճանուկի* ու *Պետոն*:

խաղաղ թէ յեղափոխական, լեզալ թէ փախստական՝ մենք ձեզի հետ էինք:

Մենք ձեզ հետ ենք նաեւ այժմ, պատերազմի դաշտին վրայ, մենք ձեզի հետ պիտի մնանք նաեւ ձեր երջանկութեան, ձեր ազատութեան օրերուն...

Թոյլ տուէք ուրեմն, մակեդոն եղբայրներ, թոյլ տուէք ինձ հաւատալ, թէ դուք, ազատութեան որդիներ, չպիտի մոռնաք մեզի, չպիտի լքէք մեզ: Թոյլ տուէք ինձ հաւատալ, թէ ձեր նորագատ հայրենիքը ասպետօրէն իր ձեռքը պիտի երկարէ, իր դժբախտ ու գերի քրոջը՝ Յայաստանին: Ու ես կ'հաւատամ:

Կեցցէ գաղափարական միջազգային եղբայրութիւնը:

Կեցցէ նորագատ Մակեդոնիան:

Թող շողա՛ խաչը, թող չքանայ մահի՛կը:

Անկցի Թուրքիա՛»:

Ճառախօսը կվերջացունէ իր խօսքերը: Բոլորն ալ խորապէս յուզած են, իսկ ոմանք եղբայրական խղճահարութենէ թրջուած աչքերնին կտրբեն, իսկ փոքրերու երգչախումբը, թռչուններու տարմի մը նման, եկեղեցւոյ կամարները կթնդացնէր: Վաշտը կելլէ եկեղեցիէն ու շարք կկազմէ բակին մէջ, որը նեղ կուզայ բոլորին:

Հո՛ս, Պրիկատի հրամանատար դեր գնդապետ Բոթթօկերով հետեւեալ խօսքերը կուղղէ կամաւորներուն.

«Այսօր, ձեր այս մեծ տօնին օրով, պատուանշաններ պիտի բաշխուին: Դուք, հայերդ, բոլորդ ալ հերոսներ էիք ու բոլորդ ալ առիւծներու նման կռուեցաք: «Ուզուն Համիտլէր»-ի ու Թօրէսի Պալքանին մօտ: Սակայն քաջութեան պատուանշանը թանկ բան մըն է, ու ան ամենէն լաւերուն կշնորհուի:

Թող այդ խաչերը, զոր ձեր ընկերները պիտի ստանան, իբր հպարտանալու առիթ ծառայեն ձեր վաշտին ու տայ Աստուած, որ այս վաշտը, կորիզը ըլլայ ապագայ հայ բանակին: Այսօր, սակայն, երբ անցեալը կվերյիշենք, պէտք չէ մոռնանք նաեւ այն, որ պուլկար բանակին գլուխը կգտնուի, պուլկար թագաւորը: Անոր իմաստութեան շնորհիւ զէնքը մինչեւ այժմ յաջողութեամբ կատարեց իր ազատագրումի մեծ գործը:

Կեցցէ Ֆերտիմանտ թագաւորը, ուռա՛»:

Երբեակ «ուռա» մը յաջորդեց իր հրամանատարի կանչին: Նուագախումբը, Շումի Մարիցան գոռացուց եւ որուն գոռ շէշտերուն տակ ձեռնարկուեցաւ պատուանշաններու բաշխումին:

Առաջին առթիւ փոքրիկներու երգչախումբ մը Անդրանիկի քայլերգը կերգէ: Հաճելի տրամադրութիւն մը կստեղծուի բոլորին մօտ ու բոլոր մերձաւորները կշնորհաւորեն զինքը, խժտուր ծափերով: Այս տեսարանը կյուզէ դեր-գնդապետը, որը չի կրնար զսպել ինքզինքը ու հետեւեալ խօսքերը կարտասանէ.

«ժողովուրդ մը, որը կպատուէ ու կյարգէ իր հերոսները՝ երբէք չի մեռնիր: Այդ ժողովուրդին ապագան լուսաւոր է, իսկ ազատագրումը մօտալուտ, կեցցէ Անդրանիկ»:

Երգչախումբը կկրկնէ առաջին քայլերգը: Կրկին ծափեր ու կրկին «ուռա»:

Արարողութիւնը վերջ կգտնէ: Ամենաբուռն վայրկեանն է այժմ, ուր եռանդը իր գագաթնակէտին կհասնի: Կամաւորները պարզապէս կխլուին ձեռքէ ձեռք: Դիմաւորողներէն իւրաքանչիւրը, իբր հիւր, կուզէ կամաւոր մը ունենալ, սակայն շուտով եկեղեցիին բակին մէջ հատ մը իսկ չի մնար:

Իսկ Անդրանիկ եւ Գարեգին, Պրիկատի եւ Դրուժինայի հրամանատարներուն հետ, նաեւ սպայակոյտը, կերթան հայկական ակումբը, ուր կմնան ճաշի:

Ամբողջ ճաշի ընթացքին նուազախումբը կնուագէր ու ճառեր կխօսուէին եղբայրական սիրոյ:

Առաջին ըլլալով բաժակ մը կբարձրացուի պուլկար բանակին ու պուլկար թագաւորին արեւշատութեան համար: Ապա, Բօտոսթօի կառավարիչ պարոն բժիշկ Իվան Տիմիթրով, կարճ ու գեղեցիկ ճառ մը կարտասանէ.

«ժողովուրդի մը տառապանքները,- կըսէ ան,- կխօսին անոր հոգեկան հպարտութեան մասին:

Փողոցը հայու մը հանդիպելնուդ՝ դուք պիտի ճանչնաք, թէ հայ է ան: Անոր աչքերուն մէջ մարած է ուրախութեան փայլը: Անոր դէմքին վրայ կյայտնաբերուի վշտին կնիքը: Իր կեանքի ընթացքին ան անմասն չի մնար իր հայրենիքին տառապանքներուն: Ու երբ ան կպայքարի, երբ նոյն իսկ կերգէ ու կխօսի, դուք պիտի լսէք անոր խօսքերուն մէջ արծազանքը, գերիին վիշտը, ու անոր ձայնին մէջ ազատութեան անյագուրդ փափագին թրթռացումը»:

Այս խօսքերէն վերջ ան կմէջբերէ «Արաքս» քնարական կտորը (սուրբ գետը, որը կհոսի Արարատի լանջին, ուր կանգ առած է Նոյի տապանը): «Սուրբ գետին ջուրերը չեն խայտար ու արծաթ փրփուրի նման չեն փշրուիր եգերքին ժայռերուն: Անոր խուլ թաւալումին մէջէն կլսուին հառաչանքներ ու անոնք հայ ժողովուրդին հառաչանքներն են: Արաքսը կհոսի ու իր ջուրերուն հետ արցունք կտանի, արցունք, ու անոնք հայրենիքին արցունքներն են... Ես իմ բաժակս կբարձրացնեմ հայ ժողովուրդին երջանկութեան ու ազատութեան համար»:

Յուզուած են հիւրերը ու լուռ կպարպեն իրենց բաժակները:

Ապա թագաւորին, բանակին, հայ եւ պուլկար եղբայրութեան մասին կխօսին պարոն Բրօթօկէրով, Ասլանեան վարդապետ եւ այլն:

Ի վերջոյ Անդրանիկ կարճ ճառ մը կարտասանէ ինկածներու յիշատակին:

Բաժակաճառը ծափերով կվերջանայ: Բոլոր ներկաները ոտքի վրայ, երկիւղածութեամբ իրենց գաւաթները կպարպեն, նուազախումբը տխուր

եղանակ մը կնուազէ: Ճաշը վերջացաւ: Բոլորն ալ իրենց որոշ բնակարանները կուղղուին, ուր իրենց կապասեն հիւրասէր եւ ուրախ տանտէրեր:

Մինչեւ գիշեր հայ կամաւորները հիացմունքի եւ ուրախութեան առարկայ կըլլան: Իսկ հայ տուներէն միոյն մէջ կհաւաքուին բոլոր անոնք, որոնք ժողովուրդին ուրախութիւններուն ու ցաւերուն հետ կապրին: Յոս է նախկին խմբապետ Անդրանիկ, հոս է վաշտին հրամանատարը Գարեգին Նժդեհի ու Պրիկատի բժիշկ Արշակ Մնացականեան:

Անդրանիկ անունը կարծես բաւական է յուզելու ամենազգայուն լարերը հայ հոգիին: Յայեր պուլկար բանակի զինուորներ ակնածանքով մը կմտնեն ձեռքը կհամբուրեն: Ու անոնք երջանիկ են առասպելական Անդրանիկը տեսած ըլլալուն:

Թէ ինչպիսի՞ ուրախութիւն կզգան Ռօտօսթոյի հայերը կամաւորներու ներկայութենէն, դժուար է նկարագրել: Երգեր կերգեն անոնց ղեկավարներու մասին, յափշտակութեամբ մտիկ կընեն ու կտարուին անոնց խօսքերով... Մինչեւ ուշ ատեն կշարունակուին պարեր, արտասանութիւններ, երգեր:

Յետեւեալ օրը, առաւօտ կանուխ, վաշտը պատրաստ է ճամբայ ելլելու: Ճամբողները անակնկալ մը եւս պատրաստեր են հոս: Յիսունի մօտ մանչեր, մաքուր հագնուած, անմեղ նայուածքներով ու հրեշտակի երեւոյթով, երկ-երկու շարուած կհասնին ու ընկեր Գարեգինէն հրացան կպահանջեն: Իսկ ան, հիացած, կառնէ կամաւորներէն նոյնքան հրացաններ ու կգինէ փոքրիկ «կամաւոր»-ները:

Ուրախութեան արցունքեր:

Իսկ անոնք իրենց բարակ ու մաքուր ձայներով կճչան. «Կեցցէ՛ Պուլկարիա, ուռա՛»: Նուագախումբը քայլերգ մը կնուազէ ու «նոր վաշտը» ճամբայ կելլէ, հայերէն «յառաջ» հրամանին տակ ու իր քայլերը կյարմարցնէ «մէկ, երկու, երեք»-ին: Սատանան տանի բոլոր հին կամաւորները, պիտի մտածէր այս պատկերին առջեւ ամէն ոք: Նոր կազմը այնքան քնքոյշ է, այնքան սիրելի: Իսկ փոքրիկ զինուորները կճռուողեն ճնճղուկներու նման: «Յառա՛ջ, յառա՛ջ», իսկ ծնողքները անոնց երկնային երջանկութեամբ կլեցուին:

Վաշտը քաղաքին ծայրն է, իսկ անոնց պայքարի նշանաբանը՝ «Ազատութիւն կամ մահ», կփայլատակէ արեւին ճառագայթներուն տակ, որոնք Մարմարայի անհուն ու ողորկ տարածութեան մէջ կբեկուին: Բաժանումի վայրկեանը կմօտենայ, հրացանները կյանձնուին իրենց հին ձեռքերուն, ծանօթ ձայնը կրկին կինչէ «յառա՛ջ», ու կամաւորները ճամբայ կելլեն: Յուզուած բազմութիւնը կշարժէ իր թաշկինակները, մինչեւ որ մօտակայ բլուրը կչքացնէ անոնց աչքերէն իրենց ամենասիրելի հիւրերը:

ԴԵՊԻ ԿԵԼԻՊՈԼՈՒ

Յունուար 21-ին, առաւօտեան թանձր մառախուղին մէջէն, գիւղին մէջ, կտեսնուի, թէ ինչպէս բարեկազմ հայ վաշտը դէպի հարաւ կուղղուի՝ Կէլիպօլու:

Ծովեզերքէն հեռու, սակայն զուգահեռաբար անոր, կամաւորները ուրախութեամբ կքալեն ցեխոտ ճամբէն: Վաշտին հրամանատարը այժմ անոնց մէջն է: Ան ձի չունի, կքալէ բոլորին հետ միասին, պատմելով անոնց անէքթոսներ ու խրախուսելով զանոնք:

Նախպ-Քէօյին քովէն, ցերեկուան մօտ, կհասնին յունական Աչըքլար գիւղը՝ հոս ժամ մը հանգիստ կտրուի վաշտին: Ծամբայ կելլէ վաշտը կրկին ու կհասնի Սիմիթլի գիւղը, ուր կգիշերէ:

Ձիւն կտեղայ, անձրեւով խառն, որը չի դադրիր բոլոր գիշերը, սակայն պէտք էր հանգիստ ընել, որովհետեւ մի քանի ժամ վերջը միայն ճամբորդութիւնը պիտի շարունակուէր:

Դէպի առտուան ժամը 4-ը վաշտը կշարունակէ իր ճամբան միշտ միեւնոյն անանցանելի ցեխով, որուն վրայ իւրաքանչիւր քայլը դժարութիւն մը, իսկ զառիվերերուն՝ վտանգաւոր նոյնիսկ: Լուսաբացին Ինճէ-Քէօյի մօտ փոքրիկ հանգիստ մը վերջ կշարունակեն դէպի Քաստամպօլ, ուր կամաւորները կտեղեկական թշնամիին առաջին պարտութեան, որը երկրորդ պատերազմին դեռ սկիզբէն կսկսի նահանջել:

Կամաւորները կմագլցին ցից կողերը Կանօս լէրան, որը կբաժնուի ու կթնդայ ձիւնհալէն կեանք առած անհատներու ոստոստուն խոխոչանքէն: Մինչեւ իրկիւն անոնք կքալեն: Երբ թրքական յառաջապահ խրճիթները կհասնին, որոնց մէջ դեռ կրակը չէ հանգած, անոնք դարձեալ կտեսնեն Մարմարայի կապոյտը, կտեսնեն նաեւ արեւմտեան կողերը Մարմարա կղզիին: Հեռուն, դէպի հարաւ Քափու-տաղի ձիւնապատ գագաթները կճերմկին, իսկ անոնցմէ դէպի վար՝ կուրուագօծեն Փոքր-Ասիոյ ծովեզերքը:

Վաշտը կգիշերէ ձիւնին վրայ: Առաւօտը տաք ձմեռ օր մը կխոստանար: Նոյն լէրան գագաթներէն ու ձորերէն վաշտը առաջ կքալէ հիմնայատակ կործանած Իւրուց գիւղէն անցնելով կբարձրանայ դէպի Ս. Իլիա:

Թշնամին փախած է փոքրիկ Միւրէֆթ քաղաքէն եւ կկեդրոնանայ դէպի Շար-Քէօյ: Հրետանիի կռիւը երէկունէ սկսուած՝ այժմ հանդարտ ու ցանցառ թնդանօթածութեան մը վերածուած է: Տարածուն դոշակներով թշնամի նաւատորմին երկու շոգենաւերուն աչքին առաջ վաշտը կքալէ դէպի Շար-Քէօյ ու քաղաքէն մի քանի քիլօմէթր հեռու կսպասէ: Հոս պիտի մնան այս գիշեր, բոլորն ալ բարձունքին պատսպարուած մասը կհաւաքուին, ուր կրակ կվառեն եւ կատակով իրար կյանձնարարեն «դուռը» փակել...:

Հակառակ, որ հետեւեալ օրը 24 յունուար էր, օդը տաք էր նոյնիսկ: Շար-Քէօյը գրաւուած է այլեւս ու թրքական նաւատորմը կքաշուի: Թնդանօթածութիւնը աւելի կնուագի ու անհամբերութիւն կտիրէ բոլորին

վրայ: Ցերեկուայ մօտ վաշտը կդառնայ եկած ճամբէն ու ծանօթ Իւրուց գիւղի գերեզմանատան անտառին մէջ կգիշերէ:

Ճամանչացող խարոյկներու շուրջ բոլորուած՝ կամաւորները այս գիշերն ալ կանցնեն: Նուագախումբը քայլերգ մը կնուագէ: Արեւը կյայտնւի բարձունքներուն վրայ ու բոլորն ալ ուրախացած կուղղուին դէպի յունական Բլաթանա գիւղը:

Իրենց փախուստի միջոցին թուրքերը կողոպտեր են գրեթէ բոլոր աննդեղէնները, իսկ մասնաւորապէս փնտռեր են հաւեր, իւղ, ռուբ, եւն.:

Գիւղապետը, որուն մօտ կմնան Անդրանիկ ու վաշտապետը, գրկաբաց կդիմաւորէ իր հիւրերը:

- Բայց դուք ալ ռուսերուն պէս չընէք ա: Սանքիմ, ես անոնք ալ հիւրասիրեցի 30 տարի առաջ, եւ ի՞նչ եղաւ՝ անոնք գացին, իսկ թուրքերը դարձեալ եկան:

- Չիս,- շարունակեց ան,- քսան տարիէ ի վեր կհամոզեն, որ գիւղապետ ըլլամ: Չէի ուզեր, սակայն այժմ խաբուեցայ ու ընդունեցի: Կերելի, ինձ վիճակուած է եղեր ստորագրել թրքական տիրապետութեան դադրելու աքթը»:

Եւ վստահ, որ բախտը ընտրած էր զինքը մեծ գործեր լմնցնելու, բարեացակամօրէն օղի կիրամցնէ, իսկ քիչ մը վերջ վշտոտ շէշտով մը իր տանտիրուհին մահը կպատմէ:

Կես գիշերին ալ սաստիկ թնդանօթածուփուն մը կլսուի ու կյիշեցնէ, թէ հանգստութիւն չի կարելի գոյութիւն ունենալ պատերազմի դաշտին վրայ:

Առաւօտուն ամէն ինչ կհանդարտի, սակայն չափէն աւելի թանձր խաւարը սարսափելի բան մը կնախատեսէ, որը այդ օրը տեղի պիտի ունենայ:

ՇԱՐՔԵՕՅ

Յունվար 26 կամաւորները հանգիստի են, իսկ հրամանատարը ծովեզերքը կուսումնասիրէ, որուն պաշտպանութիւնը պիտի ստանձնեն հետեւեալ օրը:

Ժամերը կսահին, իսկ մշուշը աւելի կխտանայ ու անթափանցելի կըլլայ՝ կարծես կուզէ քօղարկել սարսափելի աւերումի մը պատրաստութիւնները:

Հիւր մը, որը կամաւորներուն սպայակոյտին հետ կապեր ունի, Անդրանիկին կպատմէ, թէ վաղը բոլոր կամաւորները հանգիստի պիտի քաշուին դէպի Մալկարա:

Սոսկալի պայթիւն մը կողորդեցնէ հողը ու ուժգին կերպով կսարսէ պատերը ու պատուհանները տուներուն: Պայթիւնները կաւելման ու անդադրում ու շարունակական թնդիւնի մը կվերածուին, որմէ կարծես երկինքը ու երկիրը փուլ պիտի գան: Վտանգ կսուլեն: Քանի մը

վայրկեանի մէջ վաշտը պատրաստ է ու կքալէ դէպի Շար-Քէոյ: Իսկ թրքական նաւատորմը կշարունակէ ռմբակոծել ծովեզերեայ փոքրիկ քաղաքը, առանց նկատի առնելու միջազգային այն օրէնքները, որոնք կարգիլեն չամբացուած քաղաքները ռմբակոծել:

Անդադար ու շտապ քալուածքով վաշտը կհասնի *Շօրնա* գիւղը, Շար-Քէոյէն ոչ այնքան հեռու, որը կտիրէ Ս. Իլիա բարձունքը տանող ճամբուն:

Ուշ գիշերին, ռմբակոծումը կնուազի ու ցանցառ պայթիւններով կփոխարինուի: Նաւատորմի լուսարձակը ամբողջ եզերքը կլուսաւորէ, նաեւ բարձունքները, երեւան հանելու համար շարժումը եւ դիրքը մեր գօրքերուն:

Գիւղական եկեղեցւոյ մէջ հաւաքուած կամաւորները կանգիտանան աւելի անդին տեղի ունեցածը ու կհաւատան այն հանդարտեցուցիչ շշուկներուն, թէ թշնամիին ցամաք էջը արգիլուած է:

Սակայն սարսափահար փախստականներու ու վիրաւոր կամաւորներու գալուստը երեւան կբերէ այն անհաճոյ ճշմարտութիւնը, թէ թուրքերը յաջողած են մեծ թուով հետեւակ զինուոր իջեցնել ցամաք, նոյն իսկ ձիաւոր զինուորներ ու թնդանօթ մտած են նոյն իսկ քաղաքին մէջ ու կողոպուտի ու սպանդի սկսած:

Հետեւեալ օրը, լուսաբացէն շատ առաջ, վաշտը Ս. Իլիա գագաթը կմագլցի, ուր դիրք բռնած էր արդէն լեռնային հրետանին տեղակալ Մատէլի: Բնակիչներէն շատերը սոսկալիօրէն վախցած են ու լեռը կապաստանին:

Կամաւորները, սակայն այնքան ուժգնօրէն կհաւատային իրենց յաղթանակին ու այնպէս համոզկեր շեշտով կվստահեցնէին փախստականները, որ այս վերջինները հաւատացին, մոռցան իրենց սարսափը ու վերադարձան իրենց տուները:

Վաշտը յաջողութեամբ կխուսափի լուսարձակին փնտռտուքներէն ու այլեւս գագաթին վրայ է արդէն, ուրկէ կտեսնուի շոգեմաւերու մուխէն քօղարկուած ծովը:

Յածանաւեր, թորփիլանաւեր, նաւակներ ու լաստեր թանձր ու ծանր զանգուած մը կկազմեն ու Մարմարայի ջուրերը կճնշեն:

Իսկ մերկ գագաթին վրայ ուժգին ու ցուրտ հով մը կփչէ ամէն կողմէ ու արիւնը կսառեցնէ: Կամաւորներէն ոմանք խրամ կփորեն, ուրիշներ դիրքին մէջ կպտտկին:

Իրիկնադէմին խուճը մը կամաւորներ Անդրանիկի առաջնորդութեամբ հետախոյզի դեր կկատարեն: Կիջնեն դէպի Շօրնա ու բոլոր ճամբաները կքննեն, որոնք այդ կողմէն դէպի Ս. Իլիա գագաթը կտանին:

Այս գիշերն ալ կանցնի երկար տարիի մը նման: Առաւօտուն 28-ին թանձր մառախուղ մը կլեցնէ դաշտերը: Ամբողջ օրը անողորմ ցուրտին հետ պայքարի մէջ կանցնի, իսկ գիշերուայ համար փայտ կպատրաստեն կրակը պահելու համար: Իրիկնամուտին վաշտը հրաման կստանայ իր

կէս կազմով գրաւել Շթրնա գիւղը բռնել ու կապ հաստատել Մերեֆթի, Զերակլիցայի, Ս. Իլիայի ու Արաբլիի զօրամասերուն հետ:

Այս պաշտօնը Անդրանիկին կյանձնուի՝ այս վերջինը կիսավաշտով ուշ գիշերին գիւղ կմտնէ: Գիւղացիները շուտով կհանդարտին: Պահակներ ուղարկելէ վերջ Մերեֆթ ու Արաբլի ու պահակներ գիւղին մէջ՝ խաղաղութիւն կտիրէ: Գիւղի երկու սրճարաններուն մէջ միայն, ուր հաւաքուած են մնացեալ կամաւորները, դեռ կլսուի անոնց խօսակցութեան թեթեւ աղմուկը:

Զետեւեալ օրը այլեւս ամէն մարդ գիտէր աջ թելի յաջող յարձակումի մասին, որը թուրքերը խուճապի մատնեց: Ցամաքահանումը ի դերել հանուած է, Շար-Քէօյը՝ կրկին գրաւուած: Թշնամին հազիւ կարողացած է դիրք բռնել Պուլայիի վերջին ամրութեան Զամիտիէի մէջ: Առաւօտուն դիրքերուն վրայ ու ծովուն վրայէն նաեւ կսաւառնի շքեղօրէն զինուորական սաւառնակ մը:

Ծովը կմաքրուի թշնամի նաւատորմէն ու կմնայ կրկին ուրախ ու վէտվէտուն:

Սարսափելի արարքները սակայն, զոր գործած էին թուրքերը, քաղաքին ռմբակոծումն ու հրդեհուիլը, ինչպէս նաեւ զանգուածային սպանդը՝ ողբերգական պատկերներ կգծեն այժմ:

Բարձրութենէ մը, գիւղէն դէպի աջ, ուսկից կերելին Շար-Քէօյի աւերակները, այժմ կվերադառնան բազմաթիւ փախստականներ, որոնք խուճբերով կերթան դէպի Շթրնա: Անոնց դէմքերուն վրայ սարսափ կկարդացուի ու անոնք կարծես մեքենականօրէն ակամայ կարտասանեն «թուրքերը կսպասե՞ն», իսկ գիւղին փողոցներուն մէջ աւելի տոսկալի է պատկերը: Փախստականները վերցուցեր են իրենց տուներէն ինչ որ կրցեր են, ու կթափառին առանց գիտնալու իրենց երթալիք տեղը: Երեխաներ կորսնցուցած իրենց ծնողքը, ծնողքները՝ իրենց զաւակները, եղբայր՝ եղբայրը, ամուսին՝ իր կինը: Այժմ կվազեն զանազան ուղղութեամբ, անունով իրար կկանչեն, իրար կփնտռեն ու կանիծեն: Իսկ այժմ դժբախտներէն մին արցունքի եւ հեկեկանքի մէջէն կպատմէ դրուագ մը, որ տեղի ունեցած է իրենց տանը մէջ:

Դուռը կճարճատէ ուժգին հարուածներու տակ հրացանի կոթերուն ու բոլորն ալ սարսափի մէջ կլինան, երեխաները կսկսին ճչալ ու ներս մտնող թուրքերու տեսքէն սարսափած կվազեն պահուիլ մօրերնուն ծոցը, իսկ թուրքերը իրենց հաւանածը կկողոպտէին, կփշրէին հայելիներ, պատկերներ, շրջանակներ կկտրէին ու նշան կառնէին ծեր հօրը, որ իր մահամերձի վերջին աղօթքը կմըմռար: Երբ ամէն ինչ կկտտորակուի ու կկողոպտուի՝ կիջնեն վար, կփշրեն գինիի տակառները եւ կթողուն գինին, որ հոսի: Օղի կսկսին խմել ու յետոյ վայրի շուրջպար մը կբռնեն, որուն ժխորին մէջէն անորոշ ճիչեր ու բացականչութիւններ կիմացուին Ալլահին ուղղուած: Այս պահուն մայրը իր երկու երեխաները գրկած կվազէ սանդուխներէն շուրջի աւերակներուն մէջ ապաստան մը գտնելու մտքով:

Գազանացած թուրքերը սակայն կդադրեցնեն իրենց պարը ու ակընթարթի մը մէջ անոնց դանակները կկարմրին խեղճ մօրը ու երեխաներու արիւնէն: Ծեր հայրը, որ անոնց ետեւէն կերթար, այլեւս ինքնիրոմէն դուրս ելած էր: Աչքերը խոշոր բացած վրդովումէն դողալով, ուր իր ծերունի անկարողութիւնը մոռցած՝ կվազէ վրէժ լուծելու, «շուներ» կպոռայ բոլոր ուժով ու կբարձրացնէ իր բռունցքները: Թուրքերէն մին սակայն կնշմարտ անուժ ծերունին, որը իրենց ոչինչ չէր կարող ընել, կճօճէ իր երկար դանակը: Այս պահուն, խումբը կխուժէ ու չորս դանակներ կզգետնեն տկար ծերունին: Անոր ճեղքուած կոկորդէն արիւն կհոսի, բացուած կուրծքը կխոկայ եւ ծակծկուած դիակը կգալարուի մահամերձի ցաւերով: Քիչ մը վերջ, ան անշարժօրէն կպառկէր իր սիրահար ընտանիքի կողքին: Իսկ այս պահուն *կրամաֆօնի* եւ նուագի ձայներ կլսուէին... Վայրի պար մը կթնդայ ու ոճրագործները կմիանան ամբոխին, որը դիակներու վրայ խրախճանքի էր նստած...:

Այս պատմողը կազատի, մնալու համար ողջ վկայ այն սարսափագրու տեսարանին, որը վերջակէտ կդնէ անոնց տան ուրախ ու խաղաղ օրերուն: Իսկ որքա՞ն դժբախտներ կան դէռ:

Ահա ազնիւ որդի մը, որը իր անդամալոյծ մայրը կազատէ բոցերու եւ *եաթաղանի* տակէն եւ զայն կընակը առած ապաստան մը կփնտռէ անոր համար:

Գուրգուրացող քոյր մը, գրկած իր եղբայրը, լալով կպատմէ անոր վիրաւորուիլը: Առողջապահական պաշտօնեաներ կմխիթարեն զինքը ու կնաքեն կուրծքին վրայ մաղվէր փամփուշտ գոյացած վրէքը: Իսկ փախստականները կհասնին իրար ետեւէ, ոմանք ուժասպառ փողոցը եւ կամ տուներու մօտ կնստին, իսկ ուրիշներ կգանգատին անյոյս ու լքուած: Մինչեւ զիշեր բոլոր դժբախտները զետեղուած էին գիւղի տուններուն մէջ եւ խաղաղութիւն տիրած էր գիւղին վրայ:

Դետեւեալ օրը, այս դժբախտներուն սնունդի մասին պէտք էր խորհիլ, Անդրանիկ տեղեկացաւ, թէ գիւղին մէջ ոչինչ չէր մնացած:

- Դոս միայն ջաղացք կայ, - կըսէ ճարպոտ գիւղացի ունեւոր մը:

- Իսկ Շար-Քէոյի մէջ, կաւելցնէ գիւղապետը, ցորենով լեցուն *ամպարներ* կան, որոնք կընան երկար ատեն կերակրել, թէ գաղթականները եւ թէ զինուորները:

Խումբ մը կազմուած է արդէն եւ դրկուած դէպի Շար-Քէոյ: Զրաման կհասնի սակայն դէպի *Բլաթանա* վերադառնալու:

Կիսավաշտը, որ Ս. Իլիայի հրետանիի դիրքին վրայ մնացած էր՝ ժամ մը վերջ կհաւաքուի *Բլաթանա* գիւղը, որուն բնակիչները կվախնային, որ իրենք ալ Շար-Քէոյի բախտին չենթարկուին:

Զինուորներուն իրենց նախկին բնակարանները տեղաւորուելէն վերջ՝ բնակչութիւնը հանդարտեցաւ:

ՆՈՐ ԵԶԵՐՔԻՆ ՊԱՂԱՆՈՒՄԸ

Քիչ առաջ դիրքերեն վերադարձած՝ վաշտին կյանձնարարուի եզերքին պահպանումը:

Անմիջապես, խուճբ մը կուղղուի Քերասիա գիւղը, կիջնէ դէպի Ս. Փանթէլի վանքը, ուր կմնայ գլխաւոր պահակախումբը, իսկ մնացեալ զինուորները կգրաւեն եզերքին վրայ ցանցնուած կայանները՝ Քօրայի ծովային փարոսին առջեւէն մինչեւ Սէրէֆթ:

Քարքարոտ եզերքին վրայ կպտտին պահակները ու ուշադրութեամբ կհետեւին թշնամի նաւատորմին նոյնիսկ ամենաանցան շարժումին: Շուտով կփոխուին եւ զինուորները կվերադառնան գիւղ հանգչելու:

Հոս, սակայն, անօթութիւնը շուտով կտիրէ:

- Ան այդպէս յաճախ կայցելէր հայ կամաւորներուն: Չմեռը յայտնուեցաւ իր բովանդակ խստութիւններով: Ան արդէն ծածկած է ճամբաները խոր ձիւնով ու անկարողութեան մատնած է պարենաւորման ձեռնարկները:

Ամենամեծ գրկանքներու ցուրտի, փոթորիկներու ու ձիւնի մէջէն կամաւորները կգործադրեն իրենց տրուած հրահանգները ամբողջ շաբաթ մը խաշուած եւ կամ եփած եգիպտացորեն ուտելով: Իսկ տեղացիները չեն դադրիր գանգատելէ, թէ հաւեր, եգ են., կողոցուին:

Ծանր էին հրամանատարութեան համար այս ամբաստանութիւնները ու ան պահակախումբ կկազմէ տեղացիներէ, որոնց զենք կուտայ ու զինուոր մը:

Դեռ հետեւեալ օրը ամեն ինչ կյայտնուի գիւղացիները, իրարմէ կզողնային սննդեղէնի պահեստը, վստահ ըլլալով, թէ յանցանքը պիտի բեռցուի խեղճ զինուորներուն վրայ: Այս վայրկեանէն գանգատները կդադրին:

Շաբաթուայ մը կատարեալ անօթութենէ վերջ, վաշտը հրաման կստանայ վերադառնալ Բլաթանա: Եւ բոլորն ալ կվերադառնան այն յոյսով, թէ իրենց տառապանքին դեղ մը պիտի գտնեն: Հոս կեանքը աւելի վատ է, բոլորը բնակարանները գրաւուած են թնդանօթածիզ զինուորներէ, որոնք նախապէս Քերասիա զետեղուած էին ու հայ կամաւորներուն բացարձակ տրամադրութեան կյանձնուին դպրոցի երկու շէնքերը:

Այստեղ է, որ վաշտին հրամանատար Գարեգին կիւանդանայ ծանրապէս:

Չմեռը կշարունակէ իր քմահաճոյքները ու Քասթամաօլ տանող ճամբան, ուր պարենաւորման մթերանոցները կկենային, աւելի անանցելի կըլլար:

Փետրուարի մէջ, օր մը, երբ եզերքի պահպանութեան առաջին պահնորդ խումբը կվերադառնայ գիւղ, ձիւնախառն փոթորիկէ մը քիչ կմնայ, որ խեղդամահ ըլլայ: Ուժասպառ կամաւորները կմաքառին փոթորիկին հետ:

Ամյոյս կանչերը, որոնք հազիւ կլսուին գոռացող փոթորիկին մէջէն, պիտի խլանային բոլորովին, եթէ զէնքի զօրութեան չի դիմուեր, յաճախական հրացանի պայթիւնները գիւղը մնացած կամաւորներուն ուշադրութիւնը կգրաւեն ու անոնց օգնութեան շնորհիւ պարտասած ու կիսամեռ կխլուին անդունդներէն ու կփրկուին: Կամաւոր մը միայն, հակառակ բոլոր խնամքներուն, կեանքի նշաններ չէր տար ու հազիւ հետեւեալ օրը անդադրում մարծումներուն շնորհիւ գիտակցութեան եկաւ: Այս տառապագին օրերու ընթացքին գիւղին փողոցները յայտարարութիւններ փակցուեցան, որոնք կյայտնէին, թէ «հայ դերասանական խումբը, թատրոն «Օտտօն»-ի մեծ սրահին մէջ ընտանեկան երեկոյթ մը պիտի տայ՝ խումբի տնօրէնն է Կավրօշ:

Յայտարարութիւնը ինքնին մեծ յաջողութիւն ունեցաւ: Պահակախումբը միայն այս զուարթ ձեռնարկի մասին կխօսէր, իսկ երբ որոշեալ օրը հասաւ՝ թատրոնի սրահը լեփ-լեցուն էր:

Ներկայացումը կվերջանայ զուարթացնելով բոլոր կամաւորները, որոնք հոգ չէ թէ մի քանի ժամ կմոռնան թշուառութիւնը ու զրկանքները իրենց կեանքին: Խումբը երեք ներկայացումներ եւս տուաւ «Սեզօն»-ի ընթացքին միշտ աւելի մեծ յաջողութեամբ: Իսկ երբ ձիւնհալը սկսաւ յառաջացող գարնան ջերմիկ արեւէն, ամէն ինչ դէպի լաւ ընթանալ սկսաւ: Գրամանատարը առողջացած էր եւ մարզանքներ տալ սկսած:

Այժմ ամէն ինչ կայ: Թէ ճերմակեղէն, թէ տրեխներ եւ թէ մոյկեր:

Երբ մարտի գեղեցիկ օր մը թեքնիք յանձնախումբը հիմնական քննութիւն կկատարէր զէնքերուն, կամաւորական հրետանիին հրամանատար գնդապետը իր հիացմունքը շտապեց յայտնել վաշտի հրամանատարին:

- Դաճելի է ինձ դիտել ձեր զինուորները,- կսէ ան,- այսպէս բարեկազմ, բարձր ու եռանդոտ, ես չեմ տեսած մի վաշտի մէջ հաւաքուած: Իսկ ճակատամարտի մէջ եղա՞ծ է արդեօք:

- Մի քանի անգամներ,- կպատասխանէ զօրամասի հրամանատարը: Իմ զօրամաս,- կշարունակէ ան,- այս է՝ հայ վաշտը: Միայն անոր կվստահիմ ես ճակատագրական վայրկեաններուն:

- Իսկ պատուած է՞ շքանշաններով,- կհարցնէ կրկին գնդապետը:

- 25-է աւելի,- կպատասխանէ զօրամասի հրամանատարը: Պ. փոխտեղակալը, ու ան կմատնանշէ վաշտի հրամանատարը նոյնպէս պատուած է սպաներու խաչով:

- Գերոս վաշտ,- կեզրակացնէ գնդապետը, ու կշարունակէ իր քննութիւնը առաջ տանիլ:

Այս քննութենէն վերջ օրերը կանցնին դարձեալ զբաղումներով, պահնորդութեամբ ու զբօսանքներով, մինչեւ որ 13 մարտին կյայտարարուի Էտիրնէի գրաւումը:

Երկար ժամանակ ուրախութիւնը չէր կարելի խաղաղել: Այն գաղափարը թէ Էտիրնէն անառիկ բերդաքաղաք մըն է, եւ գրաւուած պուլկար

զինուորին կողմեն սուլինով, այն համոզումը, թե անոր գրաւումեն յետոյ կմօտենայ հաշտութեան կնքումը, կմղէր կամաւորներուն իրենց շնորհաւորութիւնները դրկել հերոսներուն հրացանի պայթիւններով ու իրենց հպարտութիւնը պոռթկալ, անդադրում «ուռա»-ով պուլկար զինուորին հերոսութեան ի տես:

Շաբաթ մը եւս վաշտը կշարունակէ իր զբաղումները Բլաթանայի մէջ, իսկ մարտի 23-ին կփոխադրուի ոչ հեռու *Շքերնա* գիւղը, զոր ամիսներ առաջ կպահպանէր թուրքերու խուժումեն: Հոս բնակարաններ կան ու կամաւորները կրնան աւելի հանգիստ շունչ առնել դպրոցներու մէջի շարունակական չարչարանքներէն վերջ: Գարունը իր բովանդակ գեղեցկութեան մէջ է: Դաշտը կանաչով ծածկուած է: Նշենիները ծաղիկներով են ծածկուած:

Գիւղը շատ հեռու է ծովեզերքէն: Սիւրէֆթի, Քալամիցայի, Շար-Քէօյի ու Հերաքլիցայի մէջ բաւական զինուորներ կան, որ կիսկեն եզերքի ապահովութեան: Իսկ Շար-Քէօյի մէջ բանակուած կամաւորներուն կմնայ զբաղիլ մարզանքով ու պահնորդութեամբ: Հրամանատարութեան հրահանգին համաձայն վաշտի հրամանատարը պիտի ստանձնէ Բրիլէրի 10-րդ զօրամասէն վաշտի մը հրամանատարութիւնը:

Ծանր էր այս բաժանումը կամաւորներուն համար, որոնք եօթը ամիսներու ընթացքին ամրապէս կապուած էին փոխ-տեղակալ Գարեգինին: Ու անոնք եկան անոր մօտ, անգամ մը եւս լսելու անոր հոգիին հեկեկանքները:

Արձակ բանաստեղծութիւն մը կներկայացնեն իրեն, փշէ պսակ մը:

«Ինչքան վիշտ ու ցաւ կայ «մնաք բարով» բառերուն մէջ, զոր մենք պարտաւորուած ենք արտասանել», - կգրեն երիտասարդ կամաւորները իրենց ուսուցչին:

- Մարմարայի եզերքներուն վրայ շատ քնքոյշ ծաղիկներ կան, ինչո՞ւ անոնցմէ պսակ մը չիլսեսցիք,- կհարցնէ ընկեր Գարեգին, երբ իրեն կընծայեն փշէ պսակը:

- Քեզի՞ պաշտելի հրամանատար, ողջ մարտիրոսը գաղափարին, աւելի կպատշաճի փշէ պսակը,- կըսեն անոնք:

Ու շատ մը կամաւորներուն աչքերը կարցունքոտին, իսկ անոնց խօսքերը կխեղդուին հեկեկանքներու մէջ:

Նոր հրամանատարը, փոխ-տեղակալ Բանթօ Քօշէվ, երկար տարիներու զինուոր մը, սպայի աստիճանին արժանացած իր պաշտօնին մէջ յայտնաբերած եռանդին շնորհիւ, կիսակնայ այն վիշտը, որը կլեցնէր հայ կամաւորներուն հոգիները: Կամաւորները չեն կրնար այնքան դիւրաւ հաշտուիլ կատարելապէս նորաստեղծ կացութեան հետ: Անոնք այժմ ալ իրենց պարտականութիւնները կկատարէին, բայց կարծես իբր սովորութիւն: Դանդադօրէն եւ ցաւագինօրէն կսահին օրերը մինչեւ 20 ապրիլ, երբ կսկսի վերադարձը:

ՎԵՐԱՂԱՐՁ

Առաւօտը մառախլապատ ու զով է, վաշտը կբարձրանայ ցից լեռան վրայ, կանցնի 27 յունուարի դիրքերուն մօտէն ու Կեօճըզ գիւղին մէջէն կհասնի Սաքըը, ուր կգիշերէ բացօդեայ:

Հետեւեալ օրը կշարունակէ ճամբան դէպի Մալկարա, իսկ երբ քաղաք կմտնեն դրօշակները պարզած, փողոցները ծածկուած էին ճենողկուզակի ծաղիկներով: Օր մը որոշուած էր հոս մնալ: Ու այդ օրը այնքան կարճ է այն ինքնաբուխ ուրախութեան մէջ, որով հայ բնակչութիւնը կդիմաւորէ իր հիւրերը:

Հոս ժողով եւս հրաւիրուած է հայ եկեղեցիին մէջ, ուր Մալկարայի հայերը Գարեգինի ճառը կունկնդրեն:

Հոս ան կկրկնէ իր խօսքը, զոր Կիւմիլճինա ալ ըսած էր. «Թող հայ քահանան ու ուսուցիչը իւրաքանչիւր աղօթքէ կամ դասէ վերջ աւելցնէին նաեւ այն, թէ «Յեղափոխութենէն դուրս չկայ ազատութիւն, իսկ ազատութենէն դուրս՝ կեանք»:

Հանգիստը վերջ կգտնէ ու ապրիլ 25-ին կամաւորները կշարունակեն իրենց ճամբան պուլկարաբնակ Թեսլիմ, Լիզկար գիւղերուն մօտէն մինչեւ Պուլկար-Քեօյ, ուր կմնան գիշերելու:

25-ին ամբողջ Պրիկատին շարքին մէջ վաշտը կտողանցէ չորրորդ բանակին հրամանատարին առջեւ, իսկ հետեւեալ օրը ան արդէն Իպսալտ է, ուր Կոստանդիանոս թագաւորին ատենէն կառուցուած եկեղեցիին աւերակները կբարձրանան ու կյիշեցնեն թրքական խուժումը եւրոպա 13-րդ դարուն: Ծամբորդութիւնը կշարունակուէր դէպի Ֆէրէ:

Ցերեկէն վերջ ան Ֆէրէ գիւղաքաղաքին մէջն է, ուր կհանգստանայ գիշերը, իսկ հետեւեալ օրը սոսկալի տաք օդով մը կքալէ անծայր ճամբէն: Կամաւորները կհասնին Տէտէ-Աղաճ ու վրան կլարեն քաղաքէն դուրս: Ապրիլի 30-ը հանգիստի օր որոշուած է: Սեւ ամպեր կծածկեն երկնակամարը ու տեղատարափ անձրեւ մը կսկսի:

Ձիւնուորները շուտով քաղաք կուղղուին պատսպարուելու, բայց երբ հոն կհասնին երկինքը կսկսի պայծառանալ:

Գիշերը կանցնեն յունական կիմնագիային խոշոր շէնքին մէջ, իսկ մայիս 1-ին ծովեզերքին զուգահեռաբար վաշտը կշարունակէ իր ճամբան: Ան շատ մը գեղեցիկ թրքական գիւղերու մօտէն կանցնի, հանգիստ կառնէ **Մաքրիի** մօտ ու կանգ կառնէ **Տիքիլի Թաշի** մէջ:

Հիւրասիրութիւնը հոս անկեղծ ու սրտագին է:

Մայիս 3-ին կամաւորները կմտնեն Կիւմիլճինա:

- Փողոցները լեցուն են: Հայ տուներու պատուհաններէն *քօնֆէթի* ու ծաղիկ կտեղան, իսկ դրօշակները ծափերով ու երգերով կողջունուին: Վարդերով կգարդարեն կամաւորներուն կուրծքերը, իսկ դրօշակները դաշտի մեկոնով:

Լայն հրապարակին վրայ կբարձրանայ հսկայ կամար մը սքան-
չացումի ողջոյնով մը. «Բարի եկաք սիրելի ազատարարներ, յարգանք
ծեզ հերոսներ»:

Նուագախումբը կնուագէ, ու զինուորները կամարին տակէն կանցնին
հանդիսաւոր տողանցքով: Տասը օր կշարունակէ այստեղի հանգիստը:
Մայիս 12-ին կամաւորները կբաժնուին իրարմէ ու շոգեկառք կնստին:

Շոգեկառքը կսահի ու երբ քիչ մը կանգ կառնէ Աքէչէ կայարանը,
այնտեղ հաւաքուած բազմութեան մէջէն կլսուի փոքրերու երգչախումբը
մը, որը հայկական քայլերգ մը կերգէ:

Անդադրում ծափերով կդիմաւորուին հայ կամաւորները, սակայն
շոգեկառք ճամբայ կելլէ ճիշդ այն վայրկեանին, երբ կամաւորները
կպատրաստուէին պատասխանել այս անկեղծ արտայայտութիւններուն:

Գիշերն ի բուն շոգեկառքը կսուրայ: Առաւօտ կանուխ շոգեկառքը
կանգ կառնէ Տրամայի կայարանը: Կամաւորները կլուացուին պաղ
ջուրով, ու շոգեկառքը կսուրայ ու կանգ կառնէ Տէմիր Յիսարի մօտ, ուր
կամաւորները կիջնեն ճամբան շարունակելու համար հետիոտն:

Անոնք արդէն կքալեն Սթրումայի ձախ եզերքէն, կգիշերեն Ռուփէլ
գիւղի կողքին, ու հետեւեալ օրը կշարունակեն իրենց ճամբան:

Սոսկալի տաքէն ուժասպառ կհասնին Բէթրիչ, ուր կգիշերեն քաղա-
քապետարանի շէնքին մէջ: Լուսաբացին՝ 15 մայիս, կմտնեն Պէլասիցա:
Յետոյ, կշարունակեն ճամբան ու կհասնին Սմուլար գիւղը, ուր որոշուած է
գիշերել եւ բոլորն ալ կտեղաւորուին ստուերոտ ու զով բակերուն մէջ:

Հետեւեալ օրը, անտանելի տաքով, կամաւորները կմտնեն Սթրու-
միցա, ուր սերպ պահակախումբ կար եւ հոն կմնային հանգչելու նաեւ
յաջորդ օրը:

ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մայիս 18-ին, Րատովիչի ճամբուն վրայ, Թուրքիոյ հետ կնքուած հաշտութեան լուրը առնուեցաւ: Այս մեծ ուրախութիւն մըն է, սակայն ծարաւ տառապող զինուորները տօթակէզ մթնոլորտի մը մէջ չեն կրնար զայն ընդունիլ իրենց սովորական խանդավառութեամբ:

- Այժմ կրնանք խաղաղօրէն մեր տուները դառնալ,- կըսէ կամաւոր մը: Իսկապէս, որ մենք դեռ չենք վրէժ լուծած թուրք վայրագութեան բոլոր զոհերուն, սակայն Մակեդոնիան այլեւս ազատ է:

- Այո՛,- կ'պատասխանեն,- մեր պարտականութիւնը կատարուած է մինչեւ վերջ:

Արեւը կայրէ կամաւոր վաշտը, փոշին կուրծքը կխեղդէ, ծարաւը աւելի կաստկանայ, իսկ Րատովիչը շատ հեռու է:

Մայիս 19-ին պէտք էր 34 քիլօմէթր եւս քալել ու կամաւորները իրենց բոլոր ուժերը կլարեն այս ճամբորդութիւնն ալ գլուխ հանելու: Սակայն, շատեր կմարին տաքին սաստկութենէն: Ճամբէն դուրս, ցածիկ մացառներու ստուերի տակ մի քանի ժամուայ հանգիստ կտրուի:

Արեւը կթեքուի դէպի Արեւմուտք, ճամբան կշարունակուի: Մայրամուտին վաշտը կմտնէ Շթիպ, ուր կտեղաւորուի Նօվօ-Սէլօ գիւղը:

Շթիպցիները ուրախութեամբ կբանան իրենց տան դռները:

Մայիս 21-ին Տրուժինայի հրամանատարը շնորհաւորեց կամաւորները իրենց տոկունութեան համար եւ հաղորդեց, թէ այժմ, երբ այլեւս պատերազմը վերջ է գտած, ով որ կփափագի՝ կրնայ լքել զինուորական ծառայութիւնը:

Կամաւորները հաւաքապէս փափագ կյայտնեն վերադառնալու: Մայիս 25-ի իրիկեան հայ վաշտը կմասնակցի վերջին արշաւանքին:

Մայիս 26-ին Քօզան է ան, իսկ 27-ին կյանձնէ կառավարական իրեղէնները՝ կամաւորները ազատ են:

Սակայն ընկեր Գարեգինէն բաժնելու պարագան վիշտ կազդէ անոնց:

Իսկապէս ամիսէ մը աւելի է, որ ան ուրիշ վաշտի մը կիրամայէ: Սակայն, ճամբորդութեան ընթացքին անոնք կհանդիպին իրեն, եւ հանգիստի միջոցին անոր հետ կանցնէին երկար ժամեր միասին:

Բուռն փափաք միասին վերադառնալու կխթանէ զանոնք դիմելու կամաւորներու ընդհանուր հրամանատարին խնդրանքով մը՝ կարճ արձակուրդ մը արտօնելու իրենց նախկին հրամանատարին:

Երբ որ, սակայն, օրը սպասումի մէջ անցաւ, առանց փափագուած պատասխանի ստացուելու՝ անոնք կբաժնուին սպայ Գարեգինէն բաց նամակով մը, զոր ամբողջութեամբ կներկայացնենք հոս:

«Սիրելի հրամանատար,

Դու՛ն մեզ անձնագրոհութեան մղեցիր գերիին ազատութեան պայքարին մէջ: Դու՛ն հաւաքեցիր մեզ Պուլկարիոյ զանազան վայրերէն, ուր մեզմէ կազմեցիր առաջին հայ վաշտը:

Դու՛ն մեզ առաջնորդեցիր թշնամիին դէմ, տառապեցար մեզի հետ ու մեզմէ աւելի այն ծանր օրերուն, սակայն տառապեցար առանց դժգոհելու ու ժպտագին, որը կխանդավառէր մեր տառապած հոգիները ու կթարմացնէր մեր յոգնած եւթիւնը:

Դու՛ն մեզ առաջնորդեցիր Մեսթանլիի ու Ուզուն Յամիթլիի մօտ, Թօրէսի լեռան ու Մէրհամլըի, Մէրէֆթի ու Շար-Քէօյի մօտ: Եւ ամէնուրեք մենք կհետեւէինք քեզի՝ խանդաւառուած քու հերոսութենէդ եւ քաջութենէդ:

Դու՛ն մեր գլուխները պսակեցիր դափնէ պսակով, ու հայ վաշտը՝ անմահ փառքով:

Չար բախտը սակայն կորզեց մեր գրկէն քեզ, առանց միջոց տալու, որ քու անդուլ աշխատանքի պտուղները վայելես:

Ու քեզ հետ բաժնուելու միջոցին մենք լացինք առատ ու տաք արցունքներով, մենք որ մինչեւ այդ վայրկեանը արցունք չէինք ճանչցած: Այժմ վաշտը կկազմալուծուի:

Մենք կթողունք Մակեդոնիան, որուն ազատութեան համար պայքարեցանք ու կվերադառնանք Պուլկարիա, առանց եռանդի ու ուրախութեան, սակայն, որովհետեւ կվերադառնանք առանց քեզի՝ մեր փառքին պատճառը:

Այս պահուն, ամէն ատենէ աւելի, մենք կխոնարհինք քու տառապանքներուդ առջեւ, ամէն ատենէ աւելի յարգանքով ու սիրով կարտասանենք քու անունը:

Քու տառապագին, սակայն յանդուզն ու կրակէ նայուածքդ խորապէս տպաւորուած է մեր սրտերուն մէջ, ու յանցաւոր չենք մենք, եթէ քեզ հանդէպ ունեցած մեր սիրոյն պատճառով կվիրաւորենք քու համեստութիւնդ մեր այս գրութեամբ:

Տոնսութիւն, սիրելի հրամանատար:

Տոնսութիւն, ազատ երկրի մէջ, հետեւելու համար քեզ դէպի տառապած հայրենիքը, ուր մեր արիւնջի եղբայրները թուրք գերութեան ծանրածանր շղթաներուն տակ կանշնչանան»:

Անոնք բաժնուեցան իրենց հաճոյքէն, առանց զինքը տեսնելու այդ վայրկեանին: Նախկին խմբապետ Անդրանիկ նոյնպէս կմնայ: Ան չուզեր վերադառնալ ընդհանուր զօրացրումէն առաջ:

Բնակարանը, ուր կմնայ, կամաւորները կերթան անոր հետ ալ բաժնուելու: Անդրանիկի սրտէն բղխած մի քանի շնորհակալութեան ու բարի երթի խօսքերը ցաւագին պահեր կստեղծեն: Ոմանք արցունքով, ոմանք խուլ հեկեկանքով կհամբուրեն ձեռքերը առասպելական հերոսին, կարծես վերջին «մնաք բարով»-ի պահուն:

Մայիս 28-ին, վաշտը արդեն պատրաստ է ճամբայ ելլելու: Խմբապետները իրենց տեղերն են: Դրօշակները կծածանին ու հայկական զորամասը կուղղուի դէպի Սօֆիա, ուրկէ 8 ամիսներ առաջ խանդավառութեամբ ճամբայ ելաւ դէպի պատերազմի դաշտերը, եւ այժմ կվերադառնայ իրագործուած երազներով:

* * *

ՄՊԱՅԱԿՈՅՏ **Մակեդոնո-Օորիմեան երկրապահ զօրքերի**

Զօրաշարքային մաս
№ 3483
31 օգոստոս 1913թ.
Սօֆիա

ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Մակեդոն-Օորիմեան երկրապահ զօրքերի կազմութեան ժամանակ նկատի առնելով հայերու համակրանքը Պուլկարիոյ հանդէպ, անոնց անցեալը եւ կարելորութիւնը պատերազմին մասնակցիլ իրենց առանձին զօրամասով, թոյլատրուեց կազմութիւնը հայկական զօրամասի մը, հայկական ազգային դրօշակով, հայ սպաներով եւ խմբապետներով: (Հրաման Մակեդոն-Օորիմեան երկրապահ զօրքերին, թիւ 2, § 8, 3 հոկտ., 1912թ.): Կազմակերպուեցաւ հայկական զօրամասը վերջնականապէս 1912 հոկտ. 8-ին, իսկ նոյն ամսու 16-ին առնուեց 12-րդ Լօզնկերատեան գումարտակի մէջ:

Զօրամասի սկզբնական կազմը էր. 1 սպայ՝ զօրամասի հրամանատար պօղպօրուչիկ Գարեգին Նժդեհ, 1 վոյվօտա՝ Անդրանիկ Տեր-Ուզունեան եւ 223 հրացանակիրներ:

Դէպի Թրակիա արշաւելու ժամանակ զօրամասին միացան եւս 42 կամաւորներ, որով զօրամասի կազմը հասաւ 273-ի:

Քըրջալիեան զօրաբաժինին մէջ յիշեալ զօրամասը, պատերազմի առաջին շրջանին, մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ արշաւանքներուն. Սօֆիա-Մամակով-Քոստէնէց Պանեա-Պլովդիւ-Թըրնօվօ Սէյմէն-Խասքովօ-Քըրջալի-Մաստանլի-Կիւմիրճինա-Ֆերէ-Սօֆլու-Տիմոթիկա-Ուզուն Բէօրիի-Բեշան-Մալգարա-Ռոտոստօ եւ հետեւեալ կռիւներուն.

1. Մեսթանլիի մօտ – 4 նոյեմբեր, 1912թ.,
2. Ուզուն Համիթլիի – 6 նոյեմբեր, 1912թ.,
3. Պալքան Թօրէսի – 7 նոյեմբեր, 1912թ.,
4. Մերհամլի – 15 նոյեմբեր 1912թ. (եաւեր փաշայի բանակի գերելը):

Երկրապահ զորքերի ամբողջական կազմին մէջ, Բալկանեան պատերազմի երկրորդ շրջանին, գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ կռիւներուն մէջ.

1. Միւրէֆտէ քաղաքին գրաւման ժամանակ – 22 յունուար, 1913թ.,

2. Շար-Քէոյ քաղաքի գրաւման ժամանակ – 26, 27, 28 յունուար, 1913թ. եւ հետեւեալ արշաւանքներուն. Շար-Քէոյ–Մալգարա–Քէշան–Իբսալա–Ֆէրէ–Տէտէ Աղաճ–Կիւմիւրճինա–Դէմիր Յիսար–Փեթրիչ–Ստրումիցա–Ռատովիչ–Շտիպ–Քօչանէ–Սօֆիա:

Հայկական զօրամասը պաշտպանեց Մարմարա ծովի ափը 1912թ. դեկտեմբեր 16-էն մինչեւ 20 յունուար, 1913թ. եւ 29 յունուարէն մինչեւ 22 մարտ՝ նախանձախնդրութեամբ կատարելով պահակութեան ծառայութիւնը:

Բարւօք ծառայութեան համար զօրամասէն աստիճանի բարձրացում ստացան. 1 հոգի պողպորուչիկ՝ Անդրանիկ Տէր-Ուզունեան, 8 կրտսեր ենթասպաներ եւ 16 եֆրէյտորներ:

Ստացաւ պատւանշան. 1 սպայական խաչ քաջութեան համար՝ Պողպորուչիկ Գարեգին Նժդեհ, 1 զինուորի խաչ 2-րդ աստիճանի՝ Անդրանիկ Տէր-Ուզունեան, 1 զինուոր 3 աստիճանի, 23 հատ 4 աստիճանի, որոնցմէ մէկը տրուած է Ազգային Դրօշակին ու 10 հատ շքանշան զինուորական ծառայութեան համար:

Զօրամասը արձակուեցաւ 1913թ. մայիս 28-ին, Քոչանա քաղաքին մէջ, Թիւրքիոյ հետ խաղաղութիւն կնքելէ յետոյ:

Ընդհանրապէս, Հայկական Զօրամասը, հակառակ հազուստի եւ ուժեղ կարդի չգոյութեան, միշտ էլ եղած է ուժեղ իր **չարքաշութեամբ, կարգապահութեամբ, տոկունութեամբ եւ արտակարգօրէն քաջ կռիւներու մէջ:**

Այդ Զօրամասին բոլոր մասնակցողները կրնան հպարտանալ իրենց քաջ գործերով, իսկ Հայաստանը պէտք է վստահ ըլլայ, որ այսպիսի զաւակներով, որոնք ընդունակ են մեռնելու օտար դատի մը համար, մօտ ապագային պիտի ձեռք բերէ երջանիկ եւ տեւական ազատութիւն:

Երկրապահ զորքերի պետ՝ Զօրավար Գեներալ
Սպայակոյտի պետ՝ գլխաւոր սպայակոյտի Մայօր Դրվինգով
Համհարզ՝ Կապիտան Նիքօլօվ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խօսք	3
Յառաջաբան	4
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ	5
Մեկնումը	9
«Վաղը շոգեկառք»	14
Առաջին զինուած արշաւանքը	15
«Տօն»	16
Պատերազմի դաշտէն	17
Պահեստի	19
Թշնամիին հետքերուն վրայ	20
Ճակատամարտը	22
Ջախջախուած թշնամիին հետապնդումը	27
ԱԶԱՏՈՒԱԾ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ	29
Եավեր փաշայի գերի բռնուիլը	35
ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՕՐՈՒԸՆԷ ՎԵՐՋ	37
Ծովեզերքին հսկողութիւնը	47
Պահակութեան գիշեր մը	48
Սպասումի մէջ	50
Հիւր Ռօտոսթոյի	52
Դէպի Կելիպօլու	56
Շար-Քէօյ	58
Նոր եզերքին պահպանումը	61
Վերադարձը	64
ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	67